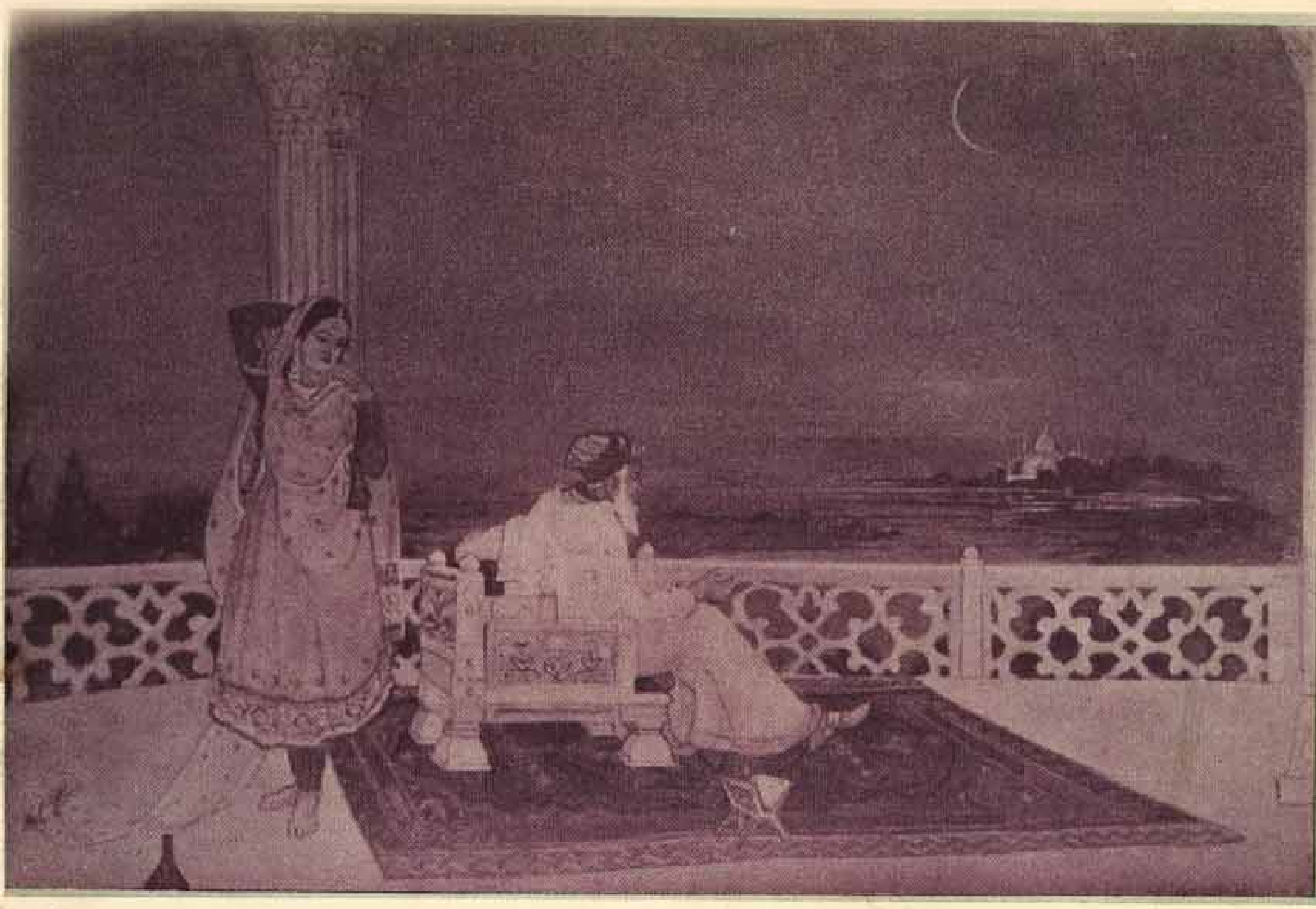


'શાહજહાંની જીવનસંધ્યા' •• ચિત્રકાર · વિનાયક પંડ્યા •• નામદાર શ્રી લાઠી ઠાકોર સાહેબના મહેલમાંથી—તેમના સૌજન્યથી

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક · શ્રાવણ ૧૯૯૩

કુમાર
શ્રાવણ ૧૯૯૩
અંક ૧૬૪

મુદ્રક · બચુભાઇ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ; કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂા. ૩; છુટક નકલના ૧૦ આના. મુંબાઇના એજન્ટો · આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ

એક વણમાગ્યો અભિપ્રાય

ગયા ઇસ્ટર (માર્ચ '૩૭)ની રજાઓમાં હું અજંતાની ગુફાઓ જોવા ગએલો ત્યારે તમારૂં 'અજંતાના કલામંડપો' નામનું પુસ્તક સાથે લઇ ગએલો. નિઝામ સ્ટેટે અજંતાને લગતું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેના કરતાં તમારૂં પુસ્તક સારૂં છે. અને ત્યાં આવેલા પ્રેક્ષકો અને ત્યાંના 'ગાઇડો' પણ મારા હાથમાં એ પુસ્તક જોઇ આશ્ચર્યચકિત થએલા. એમાંનાં ચિત્રોની તમારી અનુકૃતિઓ ખરે જ સરસ છે . . . અજંતાની કલાને લોકપ્રિય કરવામાં તમારૂં પુસ્તક ઘણું જ કાર્ય કરશે.

રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ

(દાહોદ) નાંદન



ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ઉપર: 'અંકગણિતની શરૂઆત'–ભાઈ એસ એન. કાદરી (અમદાવાદ), પહેલું ઇનામ; વચ્ચે: 'નાવ ખેવૈયા, જીવનસાથી'–ભાઈ મફતલાલ દૂધીઆ (અમદાવાદ), બીજું ઇનામ; નીચે: 'તમારૂં સંભાળો'–ભાઈ નરેન્દ્ર અધ્વર્યુ (મોતા) ત્રીજું ઇનામ.



કાગળની હોડી
ચિત્રકાર • હર્ષદલાલ પંડ્યા

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક · કુમાર · વર્ષ ૧૪મું · અંક ૮મો · શ્રાવણ · ૧૯૯૩

ત્રણ કાવ્યો

૧

· મિશ્ર ·

અંધારના ગર્ભમહીંથી ઉદ્ભવી
શમી જતી વીજ અનંત વ્યોમમાં,
આનંદની તેવી ક્ષણો કદીકદી
પ્રકાશતી જીવનમાંહીં; સંગ્રહી
તે ચાલવું કંટક માર્ગમાં, અને
અંધારને ચેતનથી ઉજાળવો;—
એ મર્મ છે માનવને ઉરે ભર્યો.

૨

· મિશ્ર ·

રચી રચી બંધ અનંત કાળમાં
જૂના નવા કૈંક વિભાગ યોજવા,
એ મર્ત્યના જીવનની કલા ને
એમાં જ રાચે જન મર્ત્યલોકના.
નિર્મુક્ત એ બંધનથી બનીને
અનંતના અંતરમાં વિરામવું
એવી કદા માનવને ઉરે ઉરે
અપૂર્વ વાંછા અણુતૂટ જાગશે?

૩

· સ્રગ્ધરા ·

વ્હેતા કાલપ્રવાહે મધુર કટુ ક્ષણોનાં પ્રતિબિંબ જોતો
ઊંડે ઊંડે વિમાસે જન જલવહને કાં ન એ સૌ વિરામે?
જાણે ના મૂઢ એ તો જલ નવું, સહુ એ સ્થાન ને બિંબ જૂનાં.
જૂનું ક્યાંથી વિરામે? નહિ નવલ કશું, માનવીભ્રાન્તિ એ તો.
તો યે હૈયું હઠીલું નવ કંઇ સમજી ભ્રાન્તિમાં કેમ રાચે?

ભાનુ





આપણો પહેલો પાઠ

● મહાસભાએ પ્રજાની નાડીઓ એકત્ર કરી, નવી સત્તાઓમાં તેનું બળ પ્રેર્યું છે. નવા રાજબંધારણમાં પ્રજાના ચૂંટેલા અધિકારીઓ પ્રજાની નજરથી જ વહીવટ ચલાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ આગળ આવ્યા છે. કૉંગ્રેસે તેમને પ્રમાણ્યા એટલે પ્રજાની બહુમતીએ જ પ્રમાણ્યા. આ રીતે હિંદના આંતરવહીવટમાં પ્રજાનો વ્યવહાર પ્રજાના હાથમાં આવ્યો ગણાય. પણ આપણને જાગૃત રાષ્ટ્રનેતાઓ ચેતવણી આપી રહ્યા છે કે 'જોજો, સ્વલ્પ-સંતોષી બનતા. છેવટની લગામો હજુ તમારા કાબૂમાં નથી. પણ હાથમાં આવેલી બાજી સંભાળી શકો તો આવતી કાલ પણ એ હાથમાં આવવાની જ.'

આમ જીવનનું સંરક્ષણ, કેળવણીમાં રાષ્ટ્રોન્નતિનું ધ્યેય, ઉદ્યોગોમાં જનતાનો નિર્વાહ અને ધનબળનો સાર્વજનિક હિતાર્થ ઉપયોગ વગેરે બાબતો પાર પાડવામાં પ્રજાતંત્રને સંપૂર્ણ છૂટ છે. એટલે હવે જો આપણા શિક્ષિતો અને શ્રીમંતો ધારે તો દેશની સૂરત ત્વરિત બદલી શકે એમ છે. યુનિવર્સિટીની જડ અને સુસ્ત કેળવણીને બદલે શ્રમ, ઉદ્યોગ ને કલાપૂર્ણ તાલીમ આપનારી સંસ્થાઓ દેશમાં વધે તો શહેર, ગામડાં અને નાનાનાના સમાજો પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ સહજમાં મેળવશે. આજે તો આર્ટ્સ કૉલેજો અને મેડિકલ કૉલેજો પાછળ લખલૂટ ખર્ચ થઇ વિદ્યાર્થીઓમાં ઉડાઉ જીવન પેદા થયું છે અને કામ કે કષ્ટ સહેવાને નાલાયક પ્રજાનો પરિવાર વધ્યો છે. આ બધું દેખની આંખે વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલો, પ્રોફેસરો અને હેડમાસ્તરોએ કાં તો પોતાના પગારો ખાતર નિભાવ્યું છે; અથવા પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની બુદ્ધિ કે હિંમત તેમનામાં નથી. એ બધા નવા રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમમાં શો ભાગ ભજવશે એ જોવાનું છે. પણ વિદ્યાર્થીઓ અને તરુણો તો કેડ બાંધી નવા જીવનને પ્રયોગમાં મૂકી સ્વાનુભવ, સ્વાશ્રય, સ્વશિક્ષણ અને સ્વાર્પણનો લ્હાવ લઇ શકે છે. એ કેળવણીને કોઈ નહિ પહોંચે. અમેરિકાના આરંભકાળના સંસ્થાપકોનો ઇતિહાસ જુઓ. ખેડ કરતાં, વહાણવટું કરતાં, જંગલો વહેરતાં, અસલીઓ સાથે યુદ્ધ કરતાં શોધકો અને સંચાલકો બનેલા એ માનવીઓએ જગત ઉપર સાવ નવો યુગ ઊતાર્યો છે. સ્વાતંત્ર્ય, સ્વમાન અને સ્વાર્પણ પ્રજાની કેળવણીના એકેએક અંગમાં ન હોય તો એ કેળવણી નિરર્થક છે. આજે હિંદુસ્તાન પાસે મોટો પ્રશ્ન એ છે કે નવાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાની લાયકાતવાળા માણસો યુનિવર્સિટીઓ આપી શકી છે? બધાને જ નવી નિશાળે બેસવાનું છે, પણ જ્યાં પોતાને જ પોતાની રસોઇ જમવાની હોય ત્યાં અખતરા કરનારને ડર શાનો હોય? પોતાની ભૂલો નિભાવી પોતે જ નવા માર્ગો શોધી કાઢવાના છે. આવી વિચારપણાથી એકેએક સંસ્થા અને વ્યક્તિ ધારણ કરે તો જ વિવિધ દિશામાં દેશની પ્રગતિ સાધી શકાય.

આપણો પહેલો પાઠ તો શિસ્ત અને સંયમનો જ હોવો જોઇએ. રાષ્ટ્રીય નેતાઓની યોજના પ્રમાણે દરેક જણ પોતાના સ્થાન અને પરિસ્થિતિમાં શાં શાં શિસ્ત અને વ્યવસ્થા આણી શકે તેનો વિચાર કરી લેવો જોઇએ. આ બાબતમાં આપણે પરદેશીઓ પાસેથી ઘણું લેવાનું છે. મેં હમણાં જ અધિકાર પર આવેલા પ્રધાનોને માન આપવા નીકળતી મેદનીમાં કેટલી ગાંડાઈ અને શિસ્તભંગ ઊલટી પડ્યાં છે એ નજરે જોયું છે. આપણે જ આપણાં શાસનનો ભંગ કરીશું તો પછી શી રીતે બીજો કાર્યક્રમ સાધી શકાશે? જે બ્રિટિશ ઑફિસરો એક વખતે સરકારી હુકમથી એક સપાટે દેશના મહાન ખાનદાનોથી માંડી અદના સ્વયંસેવકો સુધી કોરડો ચલાવી રહ્યા હતા તેના તે જ ગોરા ઑફિસરો આજે એ જ સરકારી હુકમને આધીન થઇ તેમના ઉપર નીમાએલા પ્રધાનોનાં જે માન-મર્યાદા સાચવે છે તે ધડો લેવાલાયક દેખાય છે. જેમને જેલ મોકલેલા તે જ જ્યારે અધિકાર પર આવ્યા ત્યારે તેમની ઘટતી અદબ અને હુકમદારી માનવામાં તેઓ લેશ પણ પાછા પડતા દેખાતા નથી, એ જોઈ, કદાચ કોઈ હિંદી ખોટા હુંપદે ચડી જાય તો ભૂલ કરશે. શક્તિ અને અધિકારની સાથે જ સંયમ અને સમતુલા રાખવાં જ ઘટે. સમુદાય આખો આ વાત સમજે તો એ અધિકારીઓની સમક્ષ અવ્યવસ્થિત દેખાવો અને વર્તન થવા ન દે તેમજ બ્રિટિશ ટીકાકારોને આપણી નાલાયકી સિદ્ધ કરવાનાં દૃષ્ટાંતો ન બને.

એક સંસ્કાર સમાગમ

● થોડા દિવસ પહેલાં મેં મુંબાઈમાં પોલૅંડના એલચી (કૉન્સલ) શ્રીમાન ડૉ. બાનાસિન્સ્કી અને તેમનાં કલારસિક પત્ની મૅડમ બાનાસિન્સ્કાના આમંત્રણથી તેમના પરોણાઓ સમક્ષ ભારતીય કળાનો અદ્યતન પરિચય આપવા નમ્ર પ્રયાસ કર્યો એ વાત દેશનાં કેટલાંક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે તેમજ ટાઇમ્સ પ્રેસના ઈવનિંગ ન્યુસે પણ કદરદાનીથી એ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. પરંતુ એ પ્રસંગની પાછળ જે ભાવભર્યો માનવ-મેળાપ અને અજબ ઘટના હતી તે વાત કહેવાની બાકી રહે છે.

મુંબાઇના તળના તો ઘણા સાહિત્યપ્રેમી તરુણો ભાઇ હરિશ્ચન્દ્ર ભટને ઓળખતા હશે; પણ બીજા કોઇને જો તે નજરે પડે તો તેમને કોઇ દેશી ગુમાસ્તા ધારી લે અથવા હાથમાં ચોપડીઓ સાથે નીકળતા સુદામા વિદ્યાર્થીમાં ગણી લે. પણ એ માનવસળેકડામાં જે ઊર્મિ અને અડગ ઉપા-

સનાનો સંભાર ભર્યો છે એ તો ગાઢ પરિચયમાં આવનારા જ જાણી શકે. એ ભાઇબંધને પોલૅંડનું સાહિત્ય વાંચવાની લગની લાગી. તેણે માનેલું કે પતિત પોલૅંડ એકવાર ભારતના જેવી જ અધોગતિ ભોગવતું હતું. તેમાંથી એ ઉત્થાન પામ્યું, એટલે તેના વૃત્તાંતમાંથી હિંદને કંઈ ને કંઇ પાઠ મળશે જ. આથી પોલૅંડ ઉપર કેટલાં યે પુસ્તકો તેમણે વાંચી નાખ્યાં ને કંઇ વધુ મહત્ત્વનું સાહિત્ય મેળવવા પોલૅંડના એલચીખાનાના બારણે ભટકાયા. પોતાનો દરજ્જો ખ્યાલમાં રાખી તેમણે પોલૅંડના કૉન્સલ સાહેબ ઉપર પત્ર લખ્યો અને તેમાં પોતે વાંચેલાં પુસ્તકોની નોંધ આપી અને બારણે ઊભેલા પટાવાળા જોડે તે અંદર મોકલી આપ્યો. જવાબ માટે રાહ જોવાનું કહી પટાવાળાએ પત્ર અંદર પહોંચાડચો.



મૅડમ બાનાસિન્સ્કા, રવિશંકર રાવળ, ડૉ.ઇ.બાનાસિન્સ્કી (પોલિશ કૉન્સલ), હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

કૉન્સલ ડૉ. બાનાસિન્સ્કી ખરેખર કોઈ અજબ માણસ. તેમણે એકદમ એમને અંદર બોલાવ્યા ને પોતાના ઍસિસ્ટંટને કહ્યું કે આ જુવાને મારા દેશનું સાહિત્ય મારા કરતાં પણ વધારે વાંચી નાખ્યું છે અને હું તેને મારા મિત્ર ગણું છું. પછી તો ઘણી વાતો નીકળી. ડૉ. બાનાસિન્સ્કીએ એક વખત જીવનના છેલ્લે પગથિયેથી આરંભ કર્યો હતો એટલે તેમની નજરમાં આ સુદામા મિત્ર જરા યે ઊતરતા ન દેખાયા. મિત્રતા પાકી બાંધી દીધી અને આજે એક દેશી પેઢીના મુનીમ એ ભાઇ હરિશ્ચન્દ્ર એ વિદ્વાનના સુહૃદ થયાનો સંપૂર્ણ લ્હાવ પામે છે. પોલૅંડના ઉદ્ધારક પિલસુદ્સ્કીનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર તેમણે ડૉ. બાનાસિન્સ્કીની પ્રેરણાથી બહાર પાડચું છે. એ પુસ્તકનું પ્રાકટ્ય ડૉકટરે પોતાના ભવનમાં ઊજવ્યું ત્યારે બેચાર સંસ્કારી સમભાવી મહેમાનો સમક્ષ ભાઇ હરિશ્ચન્દ્રને તેમણે અભિનંદન ભેટ આપી કદરદાની બતાવી. આ બધું આપણા પયગમ્બરી વિદ્વાનો અને આડંબરી ઑફિસરોના મુકાબલે વિચારી લેજો. ડૉ. બાનાસિન્સ્કી તો પાછા સંસ્કૃતિ અને કળાના જબરા ઉપાસક છે. તેમનાં પત્ની ચિત્રકળામાં અને ગૃહકળાઓમાં પાવરધાં છે. ભાઇ હરિશ્ચન્દ્રે એ દંપતીના સંસર્ગમાં મને મૂકવાનો સંકેત કરી રાખ્યો હતો. દરમિયાન સીમલામાં બેસીને એક પોલિશ તરુણીએ હિંદના નારીજીવન વિષે કઇકંઇ ગંદુ લખી નાખ્યાનું એ દંપતીના જાણવામાં આવ્યું ત્યારથી તેમનો જીવ બળતો હતો કે શી રીતે તેનો પ્રતિકાર કરવો. એવામાં ભાઇ હરિશ્ચન્દ્રે તેમને કનુ દેસાઇની ‘વ્રતચિત્રાવલિ’ બતાવી અને એમાંનાં ચિત્રો સમજાવ્યાં. જીવનની કવિતા અને ભાવ ગ્રહણ કરવામાં કુશળ એ દંપતી તરત તેનું હાર્દ સમજ્યાં અને ઠરાવ્યું કે પેલા પ્રચારકાર્યના પ્રતિકાર રૂપે —કોઈ આર્થિક હેતુથી નહિ—એ ચિત્રમાલા પોલૅંડની ભાષામાં પ્રકટ થવી જોઇએ. શ્રી કનુ દેસાઇએ પોતાની રૉયલ્ટી જતી કરવા કબૂલત આપી. એટલે મારે મુંબાઇના પ્રવાસ દરમિયાન તેમને મળવાનું પાકું થયું. એ મુલાકાત વખતે હિંદની કળાની છૂટક વાતો કરતાં તેમને કંઇક રસ પડ્યો અને કહ્યું કે ચાર વર્ષથી અમે મુંબાઇમાં છીએ પણ અમને દેશની સંસ્કૃતિ કે કળાનો પરિચય કરાવનાર કોઈ હિંદીનો સમાગમ થયો નથી. તમે એક દિવસ આવી, રસ લેનારા બીજા મિત્રો સમક્ષ થોડી વાતો કરો તો સારું. મને તો એ ભાવતું કર્તવ્ય મળ્યું. પણ મારા માટે એ એક કસોટી જ હતી. અંગ્રેજીમાં કદી ભાષણ આપેલું નહિ. પણ પરીક્ષા માટે કોઇ તૈયારી કરે એમ મેં મારું વક્તવ્ય તૈયાર કર્યું અને ભાઇ હરિશ્ચદ્રે એમાં યે પોતાનાં વખત ને શક્તિનો ભોગ આપી, સહાય કરીને ટાઇપ કરી આપ્યું. એ મેળાવડામાં કેટલીક અમેરિકન બાઇઓ તેમજ

ઇટાલિયન, જર્મન અને ચેકોસ્લોવાકિયન કૉન્સલોની હાજરી હતી અને દરેકે બહુ લક્ષથી શાંતિથી બધું સાંભળીને ભાવપૂર્વક વાતો કરી. આપણા જ દેશનાં સંસ્કારી મંડળોમાં ક્વચિત જ એવા રંગ અને રસથી સૌ મળે છે. મૅડમ આનાસ્ચિન્સ્કાએ બહુ જ કાળજીપૂર્વક સ્વાગતની તૈયારી કરેલી. એક વરંડામાં આમંત્રણ પ્રમાણે ખુરશીઓ ગોઠવેલી જેથી મૂંઝવણ ન થાય. વ્યાખ્યાતા માટે છાયાવાળી વીજળીક રોશની બરોબર ઊંચાઈવાળા ટેબલ પર ગોઠવેલી. શ્રોતાઓ ઉપર છાયા રાખવાથી બોલનારનો ક્ષોભ સહજ ઓછો થઇ જતો હતો. મારા વાચન પછી સુપ્રસિદ્ધ ફોટો-કલાકાર અને કલા વિવેચક તથા પ્રખ્યાત બૅરિસ્ટર મિ. કાર્લ ખંડાલાવાળાએ પૂર્તિરૂપે જે વિવેચન કર્યું તે એ પ્રસંગને વધારે દીપાવી શક્યું. છેવટે બાજુના ખંડમાં સાદા ઉપાહારની યોજનાએ બધા વચ્ચેનો સંક્ષોભ છોડાવી હળતામળતા કર્યા. એ બધી ગોઠવણ એમને તો સહજ ક્રિયાવત્ હતી, પણ આપણા સમાજમાં ક્વચિત્ પ્રાપ્ય લાગી.

આ અંક ના પૂઠા પરનું ચિત્ર (મૂળ કદ ૮×૧૦ ફૂટ)

હજુ હમણાં જ વિદ્યાર્થીજીવન આટોપતા ભાઇ વિનાયક પંડ્યાને હાથે આઠદસ મોટા માપનાં ચિત્રો તૈયાર થઇ ગયાં એ એમની કારકિર્દીનો ઝળહળંત પ્રારંભ ગણાય. ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં એ માપનાં ચિત્રો કરવાની તક હજુસુધી કોઇને સાંપડી નથી. ભાઇ વિનાયકને એ ભાગ્ય સાંપડ્યું તેનું અભિનંદન લાઠીના કલારસિક રાજવી શ્રીમાન પ્રહ્લાદસિંહજી સાહેબને ઘટે છે. જ્યારે બીજા રાજ્યકર્તાઓ પરદેશી કલાની મોહિનીમાં નકલી શણગારોથી રાજમહેલો સજે છે ત્યારે લાઠીના ઉદ્યાનપ્રાસાદમાં કાલિદાસનાં ‘મેઘદૂત’ અને ‘શાકુન્તલ’નાં વિશાળ કદનાં ચિત્રો આંખ ઠારે છે. રાગ–રાગિણીઓનાં મોટાં ચિત્રો નવી જ સ્વરલહરીના ભણકાર આપે છે. હજુ તો એમણે કલાનાં પગલાં માત્ર કરાવતાં આટલો સત્કાર કર્યો છે. ગુજરાતના નાનામોટા ચિત્રકારોની મૌલિક કૃતિઓનો પણ તેમણે સંગ્રહ શરૂ કરી દીધો છે, અને થોડા વખતમાં લાઠીનું ચિત્રાલય સારાં ચિત્રોનું કેન્દ્ર બની જાય તો નવાઇ નહિ; કારણકે લાઠીના ઠાકોર સાહેબ જેવા કલાપ્રેમી અને કળાના અડગ ઉપાસક તેમના લઘુ ભ્રાતા કુમાર મંગળસિંહજી એ પ્રણાલી ધીરી પડવા દે એવા નથી. ભાઇ વિનાયકના કામની સવિસ્તર નોંધ લેવાની તક બહુ નજીકમાં છે એટલે ગુજરાતને વધાઇ રૂપે હાલ આટલું બસ છે. ર. મ. રા.

‘કુમાર’ હજુ પણ પોતાનું ખર્ચ જાતે ઉપાડી શકતું નથી એ વાત ઘણા જાણતા નહિ હોય. ગયા વરસથી કરેલા બે ફૉર્મના વાચનના અને અવારનવાર બેરંગી છપાઇના વધારાએ તેને ૧૯૩૬ની આખરે વધુ ખોટમાં મૂક્યું હતું. તોપણ આ વર્ષે અમે એ નિભાવી રાખવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. પરંતુ આ વર્ષની શરૂઆતથી કાગળના ભાવ ઉત્તરોત્તર વધતા જઇને આજે તેમાં ૨૫ થી ૩૦ ટકા સુધીનો વધારો થયો છે. તેને પહોંચી વળવા અમે બીજા રંગની છપાઇ બંધ કરી છતાં પણ બોજો હળવો નહિ જ થાય એમ લાગવાથી નિરૂપાયે આ અંકથી અમારે એક ફૉર્મનું વાચન કમી કરવું પડ્યું છે. તેને માટે ક્ષમા પ્રાર્થી અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાચકો એ નિભાવી લેશે. —વ્યવસ્થાપક

“હું તો કૉલેજની કેળવણીમાં ધરમૂળથી પલટો કરું ને એનો દેશની જરૂરિયાતોની સાથે મેળ સાધું. યંત્રશાસ્ત્રના ને બીજા ઇજનેરોને માટે પદવીઓ રખાય. એમને જુદાજુદા ઉદ્યોગોની જોડે જોડી દીધેલા હોય, ને એ ઉદ્યોગોને જે ગ્રેજ્યુએટો જોઇએ તેમને તાલીમ આપવાનું ખરચ એ ચલાવનારા જ આપે. દાખલા તરીકે ટાટા કંપનીની પાસે એવી અપેક્ષા રખાય કે તેમને જે ઇજનેરો જોઇએ તેમને કેળવવાને માટે તે રાજ્યની દેખરેખ નીચે એક કૉલેજ ચલાવે. તે જ પ્રમાણે મિલમાલિકોનાં મંડળ મળીને પોતાને જોઇતા ગ્રેજ્યુએટો કેળવવાની કૉલેજ ચલાવે. એવું જ બીજા અનેક ઉદ્યોગોને વિશે. વેપારને માટે પણ કૉલેજ હોય. પછી ‘આર્ટ્સ’, ડાક્ટરી ને ખેતીવાડી રહ્યાં. આજે કેટલીયે ખાનગી ‘આર્ટ્સ’ કૉલેજો સ્વાવલંબનપૂર્વક ચાલી રહેલી છે. એટલે રાજ્ય પોતાની આર્ટ્સ કૉલેજો ચલાવવી બંધ કરે. ડાક્ટરી કૉલેજો પ્રમાણપત્રવાળાં ઇસ્પિતાલોની સાથે જોડેલી હોય. એ કૉલેજો ધનિકોમાં લોકપ્રિય છે એટલે તેઓ એ કૉલેજોને નભાવવા માટે સ્વેચ્છાએ પૈસા આપે એવી અપેક્ષા રખાય. અને ખેતીવાડીની કૉલેજો સ્વાવલંબી હોય તો જ એનું નામ સાર્થક થાય. મને કેટલાક ખેતીવાડીના ગ્રેજ્યુએટોનો કડવો અનુભવ થએલો છે. એમનું જ્ઞાન છીછરું હોય છે, એમને વહેવારુ અનુભવ હોતો નથી. પણ જો તેમને સ્વાવલંબી ને દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારી વાડીઓમાં ઉમેદવારી કરવી પડી હોય તો તેમને પદવી મેળવ્યા પછી તે જેની નોકરી કરતા હોય તેને ખરચે અનુભવ મેળવવાની જરૂર ન રહે.” —ગાંધીજી

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફની ૧૯૩૭ના સાહિત્યની સમાલોચના

“૧૯૩૭ના ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષાનું કામ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી આ વખતે પ્રો. રાવળને સોંપાયું છે. તો સમાલોચના માટેનાં પોતાનાં પુસ્તકો એમને નીચેને સરનામે મોકલવાની સૌ પ્રકાશકો તેમજ લેખકોને સભા તરફથી વિનતિ છે: પ્રો. અનંતરાય રાવળ, ૧૦, હીરાબાગ એલિસબ્રિજ અમદાવાદ



ગૂર્જર રંગભૂમિના પિતા

સ્વ. દી. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ

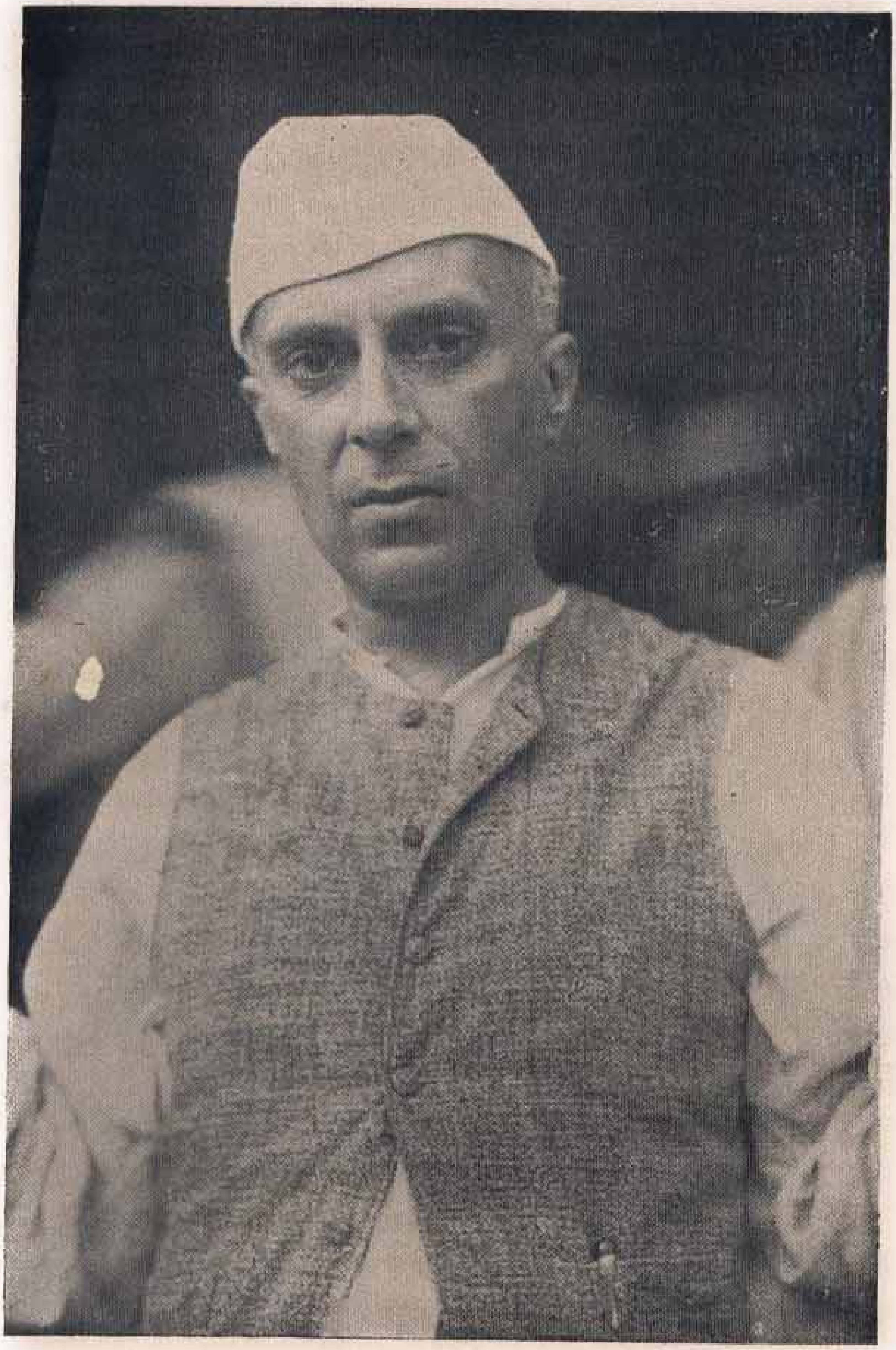
એક સૈકા પહેલાંની આ વાત છે. આસો મહિનાની સુરખી-ભરી એ મનોરમ સન્ધ્યા હતી. આસમાનને લાલ કસુંબલ રંગના રંગછાંટણે લીંપી, સૂરજ મા'રાજ પૃથ્વીને પેલે પાર ઊતરી ગયા હતા. ઘડીક વીતી, અંધારું ઊતર્યું ને મહુધાના વેજનાથ મહાદેવના મંદિરમાં ઝાલર-થાળીઓનો રણકાર થયો. લોકોનાં ટોળાં દર્શને ઉલ-ટયાં. આરતી થઈ રહી અને દસેક વર્ષનો એક બ્રાહ્મણ-કુમાર સ્તુતિ ગાવા માંડ્યો. ભોળા શંભુ અને પાર્વ-તીનાં ભક્તિસ્તોત્રો લલકારતા આ બાળકે માનવ-મેદનીને મુગ્ધ કરી. લોકો માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા: 'કંઠ બહુ મધુર છે; ગળેથી જાણે અમી ઝરે છે. આ તે ભલા છે કોણ?' કોઈક જવાબ આપે છે, 'એ તો પેલા ઉદયરામ દવેનો નાનો દીકરો રણછોડ.' 'વાહ વાહ! છોકરો તો ભારે શ્રદ્ધાળુ છે. ઉદયરામ બિચારા ચારેક વર્ષ પર જ મરણ પામ્યા. એ આ જુએ તો એમના જીવને કેવી ટાઢક વળે!' ત્યાં બીજો એક જણ બોલ્યો, 'પેલા જટાશંકર ત્રવાડીવાળો છગનો તો કે'તો'તો કે રણછોડ સ્તુતિ પોતે જોડી કાઢે છે ને કવિતાઓ પણ બનાવે છે.' 'હશે બાપુ! એમ હોય તો મહાદેવજીની કૃપા' લોકો વિખરાઈ પોતપોતાને ઘેર ગયા. રણછોડ મહાદેવને ઓટલે બેસી કંઈ ગણ-ગણાટ કર્યા કરતો ઘણી વાર જણાતો. કોઈ જુએ તો નવાંનવાં પદો ને છંદો બનાવવામાં તે તલ્લીન હોય!

ગુજરાતની રંગભૂમિના આદ્ય પ્રેરણાદાતા ને ઉત્પા-દક, સમર્થ નાટ્યકાર ને સાક્ષર સ્વ. દી. બ. રણછોડ-ભાઈ ઉદયરામની જીવનસીડીનું આ પહેલું પગથિયું. બાલપણમાં વેજનાથ મહાદેવના મંદિરે કાવ્યકલાનાં જે બીજ વવાયાં, તેમાંથી જ જતે દહાડે ફાલીફૂલી વિશાળ વૃક્ષ થયું.

એમના જન્મને આજ બરાબર સો વર્ષ પૂરાં થયાં. કેવું એ સૈકા પહેલાંનું ગુજરાત! દેશ ઉપર ત્યારે કાળની જાદુઈ લાકડી ફરતી હતી. છિન્નભિન્ન થએલાં કાઠિ-યાવાડ–ગુજરાત પર બ્રિટિશ સરકાર પોતાની સત્તા જમાવતી આવતી હતી. ગાયકવાડ પાસેથી થોડાં વર્ષ પહેલાં જ ગુજરાતનો મોટો ભાગ અંગ્રેજોને હસ્તક

'સને ૧૮૩૭માં જન્મી ઠેઠ સને ૧૯૨૩ સુધીનું એમનું જીવન આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના ત્રણચાર યુગોને પોતામાં સમેટી લે છે. છેલ્લાછેલ્લા ગાંધી યુગમાં અસ્પૃશ્યતાની ચર્ચા કરવા સુધીનો લાભ પણ તેમને મળ્યો. આમ, રણછોડભાઈમાં આપણો આખો ગયો સૈકો જાણેકે વ્યક્ત થાય છે. . . . . . . તેમનું પહેલું પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી તેઓ ૬૪ વર્ષ જીવ્યા. અને તે દરમિયાન તેમની ૬૩ કૃતિઓ તૈયાર થઈ. એટલેકે વર્ષેવર્ષે એક એક કૃતિ તેઓ દેવી માનસીને ચરણે ધરતા. . . . પોતાની જાહોજલાલીના કાળમાં અથવા તો અ-ત્યંત કામભરેલા અધિકારે આરૂઢ હોવા છતાં પણ તેમણે લેખન–વ્યવસાયનું પોતાનું કામ અખંડ ચાલુ રાખેલું . . . અને એ સર્વમાં સોળસો પાનાંના પૂરવાળો એમનો રણપિંગળ-નો ગ્રંથ તો આજે પણ, શ્રી બલવંતરાય ઠાકોર કહે છે તેમ, અજોડ છે. અનેક ભાષાઓમાં ડૂબકી મારી તેમણે રણપિંગળનું જે મહાભારત ઉપજાવ્યું છે તે અત્યંત રસીલું અને મહાન છે. અને એટલી ખંત તથા ચિવટવાળા ગ્રંથવિધાયકને માટે સહેજે અમર કીર્તિ નિર્માણ કરે છે.'–ત્રિ.ક.

એ અખંડ સરસ્વતીસેવકના જન્મને આ ઑગસ્ટ માસનાં નવમી તારીખે સો વરસ પૂરાં થતાં હોવાથી ગુજરાત-ભરમાં એમના શતાબ્દી ઊજવાય છે.



રાષ્ટ્રપતિ પં૦ જવાહરલાલ નેહરૂ (૧૯૩૬)

નવજીવન પ્રકાશનમંદિર દ્વારા પ્રિસ્યુરીના સૌજન્યથી

રણછોડભાઈ ઉદયરામ (રાયસિંહજી કાનજી રાઠોડ)

એટલે માતપિતાના ખૂબ લાડીલા હતા. પણ તેમનું આ સુખ લાંબો વખત ટક્યું નહિ. તે છ વરસના થયા તે અરસામાં તેમના પિતા મરણ પામ્યા. કુટુંબ-નિર્વાહનો ભાર તેમના મોટા ભાઇ પર આવી પડ્યો. બે વરસ રહીને એમની માતાનું પણ અવસાન થયું. આમ, કુટુંબ પર એક બીજી આફત ઊતરી અને ત્રણે ભાંડુઓ એકલવાયા બન્યા.

મહુધાની ગુજરાતી શાળામાં રણછોડભાઇનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થઇ રહ્યા પછી તેમને તેમનાં માશી પાસે નડિયાદ રહેવાનું થયું. પોતાના વિનોદી અને હસમુખા સ્વભાવથી આ કિશોર આડોશીપાડોશીનો બહુ માનીતો થઇ પડ્યો. તેની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પહેલેથી જ બહુ પ્રબળ હતી અને કંઇ પણ કરવાનું માથે લે તે પૂરૂં કરે ત્યારે જ છોડે તેવી મક્કમતા તેનામાં હતી. આ અરસામાં તેને અંગ્રેજી ભણવાની હોંશ જાગી. નડિયાદના સરદાર ભાઉસાહેબ દેસાઇના પુત્રો સાથે તેણે દોસ્તી બાંધી. ભાઉસાહેબે પોતાના પુત્રોને અંગ્રેજી શીખવવા એક ટ્યૂટર રાખેલો હતો. રણછોડભાઇની અંગ્રેજી શીખવાની ધગશ અને સાહિત્યપ્રેમ જોઇ ભાઉસાહેબે તેમને પણ પોતાના પુત્રો સાથે જ ભણાવવાની સગવડ કરી આપી હતી. રણછોડભાઇએ નડિયાદના આ વસવાટમાં અંગ્રેજી ભાષા પર ઠીક ઠીક પ્રભુત્વ મેળવી લીધું. ઉપરાંત, શેક્સપીઅર, મિલ્ટન અને બાયરન જેવા કવિઓનાં કાવ્યોનો રસાસ્વાદ પણ કર્યો. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એક શાસ્ત્રી પાસે કરેલો,



...ડાદુર રણછોડભાઇ ઉદયરામ

તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર સારી પ્રગતિ સાધી લીધી. મનની આકાંક્ષાઓ અને અભિલાષાઓને ફળિભૂત કરવા માટે જ એની આ બધી મથામણ હતી.

જુવાનીમાં પગ માંડતા રણછોડભાઇને વીસમું વર્ષ બેસે છે ને હિંદમાં ૧૮૫૭નો વિખ્યાત બળવો જાગે છે. ચગદાએલા હિંદના એ છેલ્લા પ્રયત્ને અંગ્રેજોને ધ્રૂજાવી મૂક્યા હતા. સારા યે હિંદમાં એની ભભૂકતી જ્વાલાઓ પ્રસરી ગઇ હતી. કંપનીનું રાજ્ય ઘડીકમાં જશે એમ સૌને લાગતું હતું. લોકોનાં જાનમાલની પણ સલામતી ન હતી. આવા કપરા કાળમાં મુસાફરી કરવી એ તો મોતને ભેટવા જવા જેવું હતું. પણ જુવાન

અંદર કેટલાક ફોટા બે ત્રણ રંગે રંગી, ૧૯૦૬મા જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યું હતું. ૧૯૧૨ના દિલ્હી દરબારના ચિત્રપટને પણ હાથે રંગી, લંડનના 'સ્કાલા' થીએટરમાં ઉમરાવો ને રાજારજવાડાઓને દેખાડવામાં આવ્યું હતું.

મહાયુદ્ધ પછી રંગીન ચિત્રપટો તૈયાર કરવાની અનેક પદ્ધતિઓ બહાર આવી, જેમાંની અમેરિકન ટેકનીકલર પ્રોસેસ મહત્ત્વની હોઇ, 'ધી ગલ્ફ બિટ'માં તેનો પ્રથમ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

એ પછી રંગીન ચિત્રપટોની પ્રગતિ ઝપાટાબંધ ચાલી. જોન બૅરીમોરની મુખ્ય ભૂમિકાવાળા 'હૅમ્લેટ' અને કૅથેરાઇન હેપબર્નવાળા 'જોન ઑવ આર્ક'ના કેટલાક પ્રવેશો રંગીન બનાવવામાં આવ્યા ને એ સફળ માલૂમ પડયા.

ટેકનીકલર પ્રોસેસમાં પહેલાં તો રંગની ખૂબ ભભક આવતી, પણ ક્રમિક સુધારણાથી એ ઓછી થતી જઈ, હવે તો રંગની સૂક્ષ્મ છટા જ માત્ર લાવવામાં આવે છે. બે વર્ષ પહેલાં સૅમ્યુએલ ગોલ્ડવિને 'કિડ મિલિયન્સ'નો છેવટનો કેટલોક ભાગ રંગીન બનાવ્યો હતો. ત્યાર પછી માર્લિન ડીટ્રીચની મુખ્ય ભૂમિકાવાળી 'ગાર્ડન ઑવ અલ્લાહ' વધુ સફળ થતાં હવે જૅનેટ ગેનૅર અને ફેડરિક માર્ચની ભૂમિકાવાળું 'એ સ્ટાર ઇઝ બોર્ન' નામનું ચિત્રપટ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

'પેરિલઆ સીન'ની ઇંગ્લંડની નામાંકિત ફિલ્મ કેમીકલર પદ્ધતિથી રંગવામાં આવી છે. વળી જ્યૉર્જ છઠ્ઠાના તાજેતરના રાજ્યારોહણનું કૉમૅકસ પદ્ધતિએ લેવાએલું રંગીન ચિત્રપટ સફળ થયું છે, એટલે ઇંગ્લંડના ફિલ્મ ઉદ્યોગના પ્રમુખ એલેક્ઝન કોર્ડાએ પોતાનાં નવાં બે ચિત્રો 'ધી ડ્રમ' અને 'વિક્ટોરિયા ધી ગ્રેટ' પણ રંગીન કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. (મહારાણી વિક્ટોરિયાના જીવનને પડદા અગર તખ્તા પર રજૂ કરવાની મનાઇ કરતો કાયદો આ સાલમાં જ ખેંચી લેવાયો છે.)

પરંતુ રંગીન ચિત્રપટોમાં એક નવી મુશ્કેલીનો ઉમેરો થયો છે, ને તે ટેલીવીઝનનો. એમાં રંગીન ચિત્રપટોનું પરાવર્તન થઇ શકતું નથી. પણ એ મુશ્કેલી ટાળવાના પ્રયાસ રૂપે અમેરિકા ને ઇંગ્લંડમાં અનેક પ્રયોગશાળાઓ ખુલી ચૂકી છે, અને હવેનાં ચિત્રપટો રંગીન જ કરવાના ધોરણ પર બધી આગેવાન કંપનીઓએ પોતાની પુનર્ઘટના શરૂ કરી દીધી છે.

આપણા હિંદુસ્તાનમાં ઇંપીરીઅલ કંપનીએ એક ફિલ્મનો કંઇક ભાગ રંગીન કર્યો હતો ને તેમાં સફળતા મળતાં બીજી પણ બે ચારને રંગીન તૈયાર કરવાની તેણે તૈયારી કરી છે. પ્રભાત કંપનીએ પણ પોતાનું 'સૈરન્ધ્રી' ચિત્રપટ જર્મનીમાં રંગાવી તૈયાર કર્યું હતું. પાશ્ચાત્ય કંપનીઓની પ્રવૃત્તિ જોતાં દેશી કંપનીઓને પણ રંગીન ચિત્રપટોમાં ઝંપલાવવું પડશે એ વાત ચોક્કસ છે. (મરાઠી 'પ્રભા' ઉપરથી)

પુષ્કર સરોવર

***અજમેરથી દસ જ માઇલ પર આવેલું પુષ્કર સરોવર હિંદુઓને મન અતિપવિત્ર છે. પાવિત્ર્યમાં આખા એશિયામાં માત્ર માનસરોવર જ તેનાથી ચડે. પણ તે તિબેટમાં હોઇ, હિંદના પવિત્રતમ સરોવર તરીકેનું માન તો આ પુષ્કર સરોવર જ ખાટી જાય છે.

બધાં યાત્રાસ્થળોની પેઠે પુષ્કરનું માહાત્મ્ય પણ પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. કહેવાય છે કે આ સ્થળે બ્રહ્માએ એક યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને દાનવો તેમાં દખલગીરી ન કરે એટલા માટે એ સ્થળની ચારે બાજુ તેણે ચાર મોટા પર્વતો ઊભા કર્યા. બધી તૈયારી થઇ ગઇ ત્યાં બ્રહ્માએ જોયું કે પોતાની પત્ની હાજર નથી, એટલે યાગમાં ભાગ લેવા તેમણે એક અપ્સરાને બોલાવીને તે પૂરો કર્યો.

યાગ પૂરો કરી બ્રહ્મા તો ચાલ્યા ગયા ને અપ્સરા પડી એકલી. તેને આ ડુંગરોમાં પોતાને આમ અટૂલી મૂકી જનાર બ્રહ્મા પર ગુસ્સો ચડ્યો. પણ કરે શું? આખરે એ ગુસ્સો એણે પોતા પર કાઢ્યો ને તે ઝરણું બની ગઇ. આમ એ ચારે ડુંગરો વચ્ચે પુષ્કર સરોવર અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

એ સરોવરનું પહેલું દર્શન મંડોરના એક રાજાને થયું. એનાં પાણીથી તેનો રોગ મટ્યો, એટલે પાછા વળતાં, નિશાની રાખવા માટે પોતાની પાઘડી ફાડી રસ્તે આવતાં બધાં ઝાડો પર એકેક ચીંદરડી બાંધતો ગયો. પછી બીજી વાર માણસો સાથે તે આવ્યો ને સરોવરનું ખોદાણ કરાવી તેને વિશાળ બનાવ્યું.

આજે આ સરોવરના ત્રણે કાંઠા પર સંખ્યાબંધ મંદિરો બંધાઇ ગયાં છે અને અસંખ્ય યાત્રાળુઓ એનાં દર્શને આવી પુણ્યફળ લે છે. સરોવરમાં અસંખ્ય મગરો છે, પણ આખો દિવસ ચાલતા ઘોંઘાટને લીધે કિનારાથી એ દૂર ને દૂર રહે છે. અહીંનો સૂર્યોદય તો ખાસ જોવા જેવો હોય છે. ડુંગરો પાછળ લાલ ગોળા રૂપે ફૂટતો સૂર્ય મંદિરો અને સરોવર પર જે લાલિમા પાથરે છે તેની મોહકતા અવર્ણ્ય જ છે.

પુષ્કર એ હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન તો ખરું જ. પણ એની સૌથી મોટી વિશિષ્ટતા તો એ કે હિંદુ ત્રિમૂર્તિમાંના પ્રથમ બ્રહ્માનું ખાસ મંદિર આ સ્થળે આવેલું છે. હિંદમાં એક વખતે બ્રહ્માની પૂજા ખૂબ પ્રચલિત હતી, પણ તે કેમ એકાએક અદૃશ્ય થઇ ગઇ એની કંઇ સાબિતી નથી મળતી. પુરાણોમાં તો જણાવ્યું છે કે વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા ગર્વિષ્ઠ બ્રહ્માએ વિષ્ણુને પણ તેનું મૂળ પૂછવાની ધૃષ્ટતા કરી ને એણે સરજેલી ગાયે તેને ટેકો આપ્યો એટલે વિષ્ણુએ તેની પૂજા બંધ કરાવી ને ગાયને પણ ઘાસ પર જીવવાનો શાપ આપી, તેની વાચા હરી લીધી!

પુષ્કર પરનું સૌથી મોટું મંદિર શ્રીરામનું છે. એની બાંધણી બહુ કુતૂહલભરી છે. દખ્ખણના ઘાટના ઘુમટ, જેનો જેવા

આંધળાઓનો દેશ



એચ.જી.વેલ્સ

વિખ્યાત અંગ્રેજ સાહિત્યકાર એચ. જી. વેલ્સની વાર્તા પરથી ઉતારનાર

શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

સારઃ એ સાહસિક જુવાનનું નામ નૂનેઝ, એક અકસ્માતે તેને એવા દેશમાં ધકેલી દીધો કે જ્યાંનાં માણસોને આંખ એટલે શું એની કલ્પના જ ન હતી. આંખની જગ્યાએ તેઓનાં પોપચાં એવાં દબાઇ ચોંટી ગએલાં કે અંદર ડોળો જ ન હોય એમ લાગે! આવા દેશમાં કુદરતે પોતાને સહેતુક ધકેલ્યો છે એમ માનતા આશાવંત નૂનેઝને જ્યારે લાગે છે કે એ લોકો તો પોતાને પર્વતમાંથી જન્મેલું તાજું બાળક જ ગણે છે ત્યારે તે હતાશ બને છે: અને એની 'જોઇ શકવાની' શેખી માટે જ્યારે પેલા અંધો એને જવાબ આપે છે કે 'છટ્!''જોવું'' એવો કોઇ શબ્દ જ દુનિયામાં નથી!' ત્યારે એ હતાશા અનેકગણી વધી જાય છે. પરંતુ નૂનેઝને અંધોની એ દુનિયાના ઘણા અનુભવો થવા હજી બાકી છે; ને એ આ અંકમાં તમે વાંચશો ત્યારે જ મિ. વેલ્સની વાર્તાકલાનું સાચુ રહસ્ય પામી શકશો જુઓ, વાંચો આગળ:

ℂ 'લીઓનાર્ડો ડા વિન્ચી પછી સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રકાશ નીચે પૃથ્વી પર પ્રકાશતી એકમાત્ર પ્રતિભા' તરીકે જેને રેબેકા વેસ્ટ ઓળખાવે છે એ મિ. વેલ્સ, જેવા સમર્થ વિજ્ઞાની છે એવા જ સમર્થ સમાજશાસ્ત્રી અને રાજકારણપટુ છે; અને વિજ્ઞાનથી બીજે નંબરે એમની એ વિષયક કૃતિઓ જ આવે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે 'ખુલ્લું કાવતરૂં–Open Conspiracy' નામની પોતાની નવલકથામાં એમણે પોતાના જીવનના અને જગતના બધા આદર્શો રજૂ કર્યા છે. ગયા અંકમાં તેમજ અહીં એમના વ્યક્તિત્વની આટલી પિછાન પછી એમની કૃતિઓના રસિયા સૌ પહેલું એ પુસ્તક વાંચવાનું ન ચૂકે. ભાવિદ્રષ્ટા વેલ્સની એ સાચી પિછાન કરાવશે. એ દ્રષ્ટાની ખરી મહત્તા તો એ છે કે ભવિષ્યમાં શું થશે એની તરંગિત કલ્પનાઓમાં નહિ પણ શું થવું જોઇએ એની વહેવારૂ તારવણીમાં એ દુનિયાને રાચતી બનાવે છે.

આમ ચાર દિવસ પસાર થયા. અને છતાં આ અંધોનો રાજા હક્ક માન્ય કરાયા વિનાનો અણઘડ અડીએલ તરીકે જ ઓળખાતો રહ્યો. એને પોતાનું રાજાપદ જાહેર કરવું ધાર્યા કરતાં અઘરૂં લાગ્યું. અને એને માટેની સવિસ્તર યોજના પોતે વિચારી રહ્યો હતો તે દરમિયાન એ અંધોના દેશના રીતરિવાજો શીખી લેવા તેણે બનતું કર્યું. પણ એ બધામાં એક વસ્તુ તેને બહુ આકરી લાગીઃ દિવસે ઊંઘવું તથા આખી રાત કામ કરવું! આથી તેણે પોતાના મન સાથે ગાંઠ વાળી કે પોતે રાજા થાય કે તરત પહેલો સુધારો સૂવા તથા કામ કરવાનો આ કૃત્રિમ (તેની પોતાની દૃષ્ટિએ) ક્રમ બદલવામાં જ દાખલ કરવો.

પણ રાજા થવું શી રીતે એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. આ અંધો જે નીતિનું જીવન જીવી રહ્યા હતા તેમાં દેખતા માણસની દરમિયાનગીરીની જાણે જરૂર જ રહી લાગતી ન હતી. તેઓનું જીવન સાદું, મહેનતુ તથા નીતિની ભાવનાને માણસ જે સ્વરૂપમાં સમજી શકે એટલા પૂરતું નીતિમય હતું. તેઓને મહેનત કરવી પડતી; પણ તનતોડ નહિઃ તેઓ પોતાની સાદી જરૂરિયાતો મુજબનાં કપડાં, ખોરાક તથા આશ્રય થોડી મહેનતે ઊપજાવી શકતા. તેઓએ જમાનાઓથી અમુક દિવસો અને ઋતુઓ આરામ માટે નક્કી કરી દીધાં હતાં. છલકાવા માગતી જીવનશક્તિને તેઓ સંગીત વાટે વેગ આપતા. તેઓ પણ પ્રેમ શી ચીજ છે તે સમજતા. અને તેઓને પણ સ્ત્રીઓ અને બાળબચ્ચાંનું સુખ હતું. આમાં દેખતો માણુસ શો ઉપયોગી ઉમેરો કરી શકે તેમ હતું?

અને જે જડ જગતની સાથે તેઓને કામ પાડવાનું હતું તેને ત્વચા, ધ્વનિ અને ઘ્રાણની પરિભાષામાં એવી સંપૂર્ણતાથી સમજતાં તેઓ શીખી ગયા હતા કે દશ્ય જગત પર કાબૂ જમાવવામાં તેઓને આંખની ખોટ જણાતી નહિ. વ્યવહારની બધી વસ્તુઓ, વર્ષોના ઉત્ક્રાન્તિક્રમ પછી, તેઓની ખાસ જરૂરિયાતને અનુકૂળ પરિવર્તન પામી ગઈ હતી. તેઓને મન ગામ કે દુનિયા બધું સરખું હતું. એ દુનિયાના બધા રાજમાર્ગો એકબીજાથી માપેલ ખૂણે આવી

રહ્યા હતા. રસ્તાઓના ખૂણાની બહારની બાજુએ ચોક્કસ જાતનાં ચણતર કર્યાં હતાં. અને એ જ મુજબ રસ્તાઓ કે ખેતરોની બધી અનિયમિતતાને સાદી ભૂમિતિથી સીધી કરી દેવામાં આવી હતી. તેઓના રીતરિવાજ અને ટેવો પણ આ બાહ્ય જગતને અનુકૂળ બની ગયાં હતાં. તેઓની બાકીની ઇન્દ્રિયો અજબ જેવી તીવ્ર બની ગઇ હતી. દસબાર ફૂટ દૂર ઊભેલા માણસના અસ્પષ્ટ ઉદ્‌ગાર કે હલનચલન દ્વારા વ્યક્ત કરાતા ભાવો તેઓ સહેજે સમજી શકતા; કદાચ પાસેના માણસના હૃદયના ધબકારા પણ તે સાંભળી શકતા. અને ભાવોની ઘણીખરી ભાષા પણ ચહેરા પરથી ઊતરી જીભે આવી હતી. બોલતી વખતે તેઓના ચહેરાની રેખાઓ ઓછીવત્તી નિશ્ચલ રહેતી, પણ તેને બદલે તેઓના અવાજમાં ઉગ્રતા, મંદતા, કે માર્દવનાં અનેક નાનાં મોટાં મોજાં આવતાં; ને એથી વધુ જરૂર પડે ત્યારે ભાવોની સ્પષ્ટતામાં તેઓ સ્પર્શનો આશ્રય શોધતા. અને તેઓનું આ સ્પર્શનું ભાન એવું જાગૃત હતું કે તેઓ ખેતીનું કામ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરી શકતા; તેઓની ઘ્રાણશક્તિ પણ એવી જ જલદ હતી, અને શિકારી કૂતરાના જેવી ચાલાકીથી તેઓ માણસોની ગંધના વ્યક્તિગત ફેરફારો જાણી જઇ શકતા. અને આમ તેઓ પોતાના લામાને ચરાવતા તથા ઓળખી શકતા.

આ બધું જ્યારે નૂનેઝે બળવો કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તેની આંખ સામે સ્પષ્ટ તરી આવ્યું. આથી પ્રથમ તો તેણે બની શકે તો સમાધાનીથી કામ લેવા ધાર્યું. એકવાર તેમાંના કેટલાકને તેણે કહ્યું, 'આમ સાંભળો. મારામાં કેટલીક એવી શક્તિઓ છે જે કદી તમારી સમજમાં જ નહિ આવી શકે.'

તેઓમાંના બે ત્રણને તેની વાતમાં રસ પડ્યો; તેઓ તેની સામે ચહેરા નીચા નમાવીને એના તરફ કાન ધરીને એની વાત સાંભળતા બેઠા. એ શ્રોતાજનોમાં એક છોકરી હતી, તેણે એક ખાસ કારણસર એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેની આંખોનાં પોપચાં બીજાં કરતાં ઓછાં દબાએલાં હતાં, તેમ જ જરાય લાલ ન હતાં. અને તેથી જાણે એમ જ લાગતું હતું કે એ ઉપસેલાં પોપચાં નીચે તંદુરસ્ત આંખો સંતાએલી હોવી જોઇએ. આથી તેને લાગ્યું કે પોતે તેને તો જરૂર સમજાવી શકશે.

તેણે તેઓની આગળ દૃશ્ય જગતના સૌંદર્યનું આબેહૂબ વર્ણન કર્યું: પર્વતોનું રોમાંચક સૌંદર્ય, આકાશ અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્તનું ગહન સૌંદર્ય વગેરે. અને તેઓ બધાં કોઇ ગાંડા માણસની વાત સાંભળતાં હોય એમ એ બધું સાંભળી રહ્યાં. પછી તેઓએ તેને કહ્યું કે પર્વત જેવું કોઇ હતું જ નહિ. પણ એ ટેકરાને છેડે જ્યાં લામા ચરતાં હતાં ત્યાં પૃથ્વીનો છેડો આવી જતો હતો. અને એ છેડા પર ચોતરફ ફરતું મુલાયમ ખડકોનું બનેલું છત્ર એ આખા દેશ પર ઢંકાઇ ગયું હતું. આ છાપરામાંથી ક્યારેક બરફ અને ઝાકળ પડતાં. અને જ્યારે તેણે તેઓને એમ સમજાવવા યત્ન કર્યો કે તેઓની એવા છાપરાની એ કલ્પના માત્ર ભ્રમ હતો ત્યારે તેઓએ તેને રૂઢિઓથી વિરુદ્ધ જનાર ક્રાન્તિકારી ધારી લીધો. અને એ છાપરાને બદલે તેણે તેઓની આગળ રજૂ કરેલ આકાશ, વાદળાં તથા તારાઓના વર્ણનમાંથી તેઓ તો માત્ર એટલું સમજ્યા કે કોઇ અંત ન આવે એવી ભયંકર ખીણ ઉપર હોવી જોઇએ. અને આ કલ્પના તેઓને એટલી ત્રાસજનક થઇ પડી કે હવે પછી એવી વાતો ન કરવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું.

આથી હવે કલ્પનાતીત વાતો કરવાને બદલે વ્યવહારમાં દૃષ્ટિ કેટલી ઉપયોગી થઈ પડે તે તેઓને સમજાવવા તેણે વિચાર્યું. એ મુજબ એક દિવસ તે ગામને છેડે આવેલા ઘરમાં બધા બેઠા હતા, એવામાં તેણે 'સત્તરમા' નામથી ઓળખાતા રસ્તા પર દૂરથી ચુપકીદીથી ચાલ્યા આવતા પેડ્રોને જોયો. હજુ તે એટલો બધો દૂર હતો કે અવાજ કે ગંધ પરથી કોઇને તેના આવવાની જાણ ન થઇ શકે. એટલે નૂનેઝે ભવિષ્ય ભાખ્યું, 'થોડા વખતમાં પેડ્રો અહીં આવશે.' એક વૃદ્ધે કહ્યું કે પેડ્રોને એ સમયે સત્તરમા રસ્તા પર કાંઇ જ કામ હોવાનો સંભવ ન હતો, તેથી તે આવી ન શકે. અને પછી તુરત જાણે એ વૃદ્ધના શબ્દોને સમર્થન કરવા પેલો ઓચિંતો પાછો ફર્યો, દસમા રસ્તા પર ગયો, અને ત્યાંથી બહારની દીવાલ તરફ ધીમેધીમે ચાલ્યો ગયો. આમ અહીં પેડ્રો ન આવ્યો એટલે નૂનેઝ બીજાઓના હાસ્યને પાત્ર બન્યો. અને પાછળથી તેણે પેડ્રોને પોતાની વાતના સાક્ષી થવા કહ્યું

ત્યારે તેણે કોઇ ગુપ્ત કારણસર એ વાતનો હિંમતથી ઇન્કાર કર્યો અને નૂનેઝનો દુશ્મન થયો.

આમ એક વખત નિરાશ થયા પછી તેણે તેઓની આગળ બીજી એક માગણી કરી. તેણે કહ્યું કે જો તેઓમાંથી એકાદ મોભાદાર માણસને તેની સાથે ગામને છેડેનાં ઢળતાં બીડ તરફ મોકલવામાં આવે તો ત્યાં ઊભા રહી તે ગામમાં થતી બધી ચર્ચાનું તેની આગળ વર્ણન કરી બતાવે. અને એ મુજબ તેણે પાછળથી નગરવાસીઓની શહેરમાં થતી થોડી હીલચાલો વર્ણવી. પણ તેઓની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વસ્તુઓ તો ઘરમાં કે બારી વિનાનાં ઘરોની પાછળ થતી ક્રિયાઓ હતી અને આ સંબંધે તે કાંઇ જ કહી શકે તેમ ન હતો. આમ તેઓનું તેના તરફનું રહ્યું-સહ્યું માન પણ નાશ પામ્યું અને તેથી તે ઉપહાસને પાત્ર બન્યો.

હવે તેને બળવો કરવાની જરૂર લાગી. તેને ઘડીક તો એમ થયું કે પાસે પડેલી કોદાળી લઈ, તેઓમાંના એકાદ બેને જમીનદોસ્ત કરી, તેઓને આંખના ઉપયોગનો પદાર્થપાઠ આપવો અને આ નિશ્ચય મુજબ તેણે કોદાળી ઊંચકી પણ ખરી. પણ આંધળા માણસને એમ મારવા સામે એનું હૃદય પોકારી ઊઠ્યું. અને બીજા કાંઇ નિશ્ચય પર આવે તે પહેલાં તો તેણે જોયું કે પોતે ઊંચકેલી કોદાળીની વાત એ બધાના જાણવામાં આવી ગઇ છે. એ બધા એકદમ હોંશિયાર થઇ ઊભા. અને તેની હવે પછીની હીલચાલ સાંભળવા તેના તરફ કાન માંડી ઊભા.

'એ કોદાળી નીચે મૂકી દે,' એક જણે આદેશ કર્યો.

તે ભયભીત થયો એથી વધુ આશ્ચર્ય પામતો તેની સામે જોઇ રહ્યો. કોદાળી તેના હાથમાંથી નીચે નમી. પણ પછી તુરત નિશ્ચય પર આવતાં તેણે એક ઝપાટે તેમાંના એકને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર હટાવ્યો અને પોતે ત્યાંથી નાઠો.

ઘાસ ઊગેલા એક મેદાન સોંસરવો ઘાસ ખૂંદતો તે દોડ્યો અને એક રાજમાર્ગ પર આવી બેઠો. પરાક્રમે ચડેલા એ યુવાનનું હૃદય અત્યારે કાંઇ નવીન સ્પંદનો અને ગભરામણ અનુભવી રહ્યું. તેને હવે સમજાયું કે પોતાથી જુદી માનસિક ભૂમિકાએ ઊભેલાં પ્રાણીઓ સાથે લડવું એ સહેલી વાત ન હતી. થોડી જ વારમાં ગામમાંથી કોદાળા અને લાકડીઓ લઇને સંખ્યાબંધ માણસો નીકળ્યા અને હવા સૂંઘતા તથા વચ્ચે કાંઇ નિશ્ચય માટે અટકતાં અને એકબીજા સાથે મન મેળવતાં તેના તરફ આવવા લાગ્યાં. વચ્ચે રસ્તાના ફાંટા પડતા ગયા તેમ તેમ તેઓ તે રસ્તાઓમાં વહેંચાતા ગયા. પહેલાં તો તેઓને જોઇ નૂનેઝ હસ્યો પણ તુરત તેને તેઓના ધસારાનું ગંભીર સ્વરૂપ સમજાયું. જુદા જુદા રસ્તા ઉપર ધસ્યા આવતા અંધો વ્યવસ્થિત રીતે આગળ વધતા હતા. અને તેઓમાંનો એક નુનેઝે ઘાસમાં પાડેલી કેડીએ હિંમતથી આગળ વધ્યે આવતો હતો.

પાંચેક મીનીટ તો તે પોતા તરફ આમ વ્યવસ્થિત હારબંધ આવતો સમૂહ જોઇ રહ્યો. અને તુરત તેને તાત્કાલિક ઉપાય લેવાની જરૂર જણાઇ. તે ઊભો થયો. પાછળ ગોળાકારે આવેલી દીવાલ તરફ બે ચાર પગલાં ભર્યાં. વળી પાછો ફર્યો અને સ્થિર થઇ ઉભો. તેની સામે ફરી વળેલા અંધો તેની એકેએક હીલચાલને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યા હતા.

કોદાળી પર તેની પકડ વધુ સજ્જડ થઇ. ઘડીભર તેને તે લોકો તરફ દયા આવી. પણ પેલી ભૂલાએલા ગાયનની આરોહ પંક્તિએ તેના અંતરમાં આલાપ આપ્યો,'આંધળામાં કાણીઓ રાજા'! અને રાજા થવામાં દયા શું કામની?

વળી તેણે પાછળ જોયું દીવાલ ઊંચી હતી અને તેના પર સુંવાળું અસ્તર હોવાથી ત્યાં ચડી શકાય તેમ ન હતું. બીજી પળે તેણે તે દીવાલમાં દૂર આવેલા દરવાજા તરફ જોયું. અને તેની નજરને અવરોધતી એ અંધોની હાર તરફ તેનું ધ્યાન ગયું. તેની પાછળ જોતાં ગામમાંથી બીજા અંધો પણ તે તરફ ધસી રહ્યા હતા. હવે દયા બતાવવી?

'બોગોટા!' એક અંધે કહ્યું, 'બોગોટા, આ શી આદરી છે!'

તેણે કોદાળી વધુ સજ્જડ પકડી અને વળી ઘાસમાં એ ઝૂંપડાંઓની દિશામાં ચાલ્યો. અને જેવો તે આગળ વધ્યો કે તુરત બધા તેના પ્રયાણની દિશાને કેન્દ્રમાં રાખી તેને ફરતું સાંકડું વર્તુળ કરવા લાગ્યા. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જો તેઓ પોતાને હાથ લગાડે તો જરા પણ દયા ખાધા વિના તેઓને મારવા.

અને તેણે સત્તાસૂચક અવાજે કહ્યું, 'સાંભળો, આ આખી ખીણમાં મારે ફાવે ત્યાં હું જઇશ, અને મને ઠીક લાગશે તે કરીશ. તમારે તેમાં આડે આવવાનું નથી.'

દરમિયાન અંધો હાથ પહોળા રાખી તેના તરફ મક્કમપણે ધસ્યે આવતા હતા. અને એ આખું દશ્ય આંધળા પાડાની રમત જાણે ઊલટી રમાતી હોય એવું લાગતું હતું. 'એને પકડો!' એકે કહ્યું અને જોતજોતામાં એની આસપાસ એ અંધોનો અર્ધ ચંદ્રાકાર રચાયો. તેને લાગ્યું કે હવે સત્વર નિશ્ચય પર આવવું જોઇએ.

'તમે હજુ સમજતા નથી.' તેણે મક્કમ અવાજે કહ્યું. તેણે પોતાના અવાજમાં સત્તા અને ડહાપણ ભરવા ધાર્યું હતું, પણ તેમાં માત્ર બાલિશ ડફાશ જ તે પૂરી શક્યો. 'તમે બધા અંધ છો, અને હું "જોઇ" શકું છું. માટે મને છૂટો રહેવા દો.'

'બેગોટા,' સામેથી જવાબ આવ્યો. 'તારી કોદાળી મૂકી દે અને ઘાસમાંથી બહાર ચાલ્યો આવ.'

આથી તે વધુ ક્રોધે ભરાયો. 'મારે તમને મારવા પડશે.' તેણે દર્દભર્યા સૂરે કહ્યું, 'મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી, છતાં મારે તમને મારવા પડશે.'

અને તેણે મરણીઆ થઇને દોડવા માંડ્યું. તેઓને મારવાની અણગમતી, ઘૃણા ઊપજાવતી ફરજથી મુક્ત રહેવા તે પ્રથમ પોતાની નજીકના અંધથી વિરુદ્ધની દિશામાં દોડ્યો. તુરત એ દિશામાં અંધોની શ્રેણી સંધાવા માંડી. તે પળવાર અટક્યો અને જ્યાં એ અંધો વધુ છૂટા વેરાએલા હતા તે તરફ તે તીરની માફક દોડ્યો. બે અંધોએ અણુએ અણુમાં જીવંત પ્રાણીઓની ત્વરાથી એની દિશામાંનો પોતાની શ્રેણીનો ગાળો પૂરી દીધો. હવે નૂનેઝને વધુ વિચાર કરવાનો અવકાશ જ રહ્યો ન હતો. 'ફડાક' કરતેક તેણે કોદાળીનો ઘા કર્યો, એ ફટકે કરી આપેલા માર્ગે સોંસરવો તે બહાર નીકળી ગયો, અને એના ઘાનો ભોગ બનેલો અંધ ચીસ નાખતો નીચે પડ્યો. તે ગામ તરફ ધસ્યો, અને અંધો કોદાળા અને લાકડીઓ ફેરવતા આમ તેમ દોડી રહ્યા.

એ અવ્યવસ્થામાંથી તે જાગે એવામાં તેણે પોતાની પાછળ ચુપકીદીથી દોડ્યા આવતા એક કદાવર અંધને જોયો. તે આ ત્વરાથી ગભરાઇ ગયો, અને પોતાના હાથમાંની કોદાળી તેના તરફ જોસબંધ ફેંકી. કોદાળી અંધના માથાથી બે ત્રણ હાથ દૂર હવામાં ગાજતી ચાલી ગઇ. અને ઉશ્કેરાટથી ગાંડા જેવો થએલો નૂનેઝ ત્યાંથી નાઠો.

હવે તે ભયભીત બની ગયો હતો. તે ભયમાં આમ તેમ વિચાર વગર દોડ્યે જતો હતો. ચોતરફ ધ્યાન રાખવા જતાં તેને ઠેશ લાગી અને તે પડી ગયો. તે એકદમ ઊભો થયો અને દૂર, બહારની દીવાલમાંનું બારણું જે એક જ તેના મોક્ષનો માર્ગ હતો તે તરફ પૂરપાટ દોડ્યો; ત્યાં પહોંચ્યો ત્યાં સુધી તેણે પાછળ કે બાજુએ ક્યાંય ન જોયું. તે દરવાજામાંથી પસાર થયો, અને પૂલ ઓળંગી ટેકરી પર જઇ ઊભો. આ અજાણી જગ્યામાં માણસને આવેલું જોઇ એક લામાનું બચ્ચું ભડકીને ભાગ્યું, ને ત્યાં તેનું પરાક્રમ પૂરું થયું.

આ ટેકરી પર કશા ખોરાક કે આશ્રય વિના નૂનેઝે બે રાત ને બે દિવસ કાઢ્યાં. દર પળે તેને કોઇ અણધારી આફતનો ભય હોવાથી તેને નિરાંતે ઊંઘ પણ આવી નહિ. આમ ચોતરફની ઉપાધિઓથી લાંબા લાગતા આ તપ દરમિયાન તેણે ફરીફરીને "આંધળામાં કાણીઓ રાજા" એ મંત્રના જપથી પોતાનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખ્યો. પણ તેને વધુ વિચાર કરતાં ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યું કે પોતે તેઓને વશ કરી શકે એવો એક પણ માર્ગ ન હતો. તેની પાસે કાંઇ શસ્ત્ર ન હતું અને હવે તે મેળવવું મુશ્કેલ હતું. અને શસ્ત્ર મળે તો પણ અસહાય અંધનું ખૂન કરવાનો વિચાર જ ત્રાસદાયક હતો. જો કે કદાચ પોતે એટલી કસોટીમાંથી પસાર થઇ જાય તો પછી એવી રીતે એ બધાનું ખૂન કરવાની ધમકી આપી તેઓ પર પોતાની સત્તા સ્થાપી શકે. પણ પછી પોતે ઊંઘી ગયો હોય ત્યારે ?!

તેણે પોતાના આ ટૂંકા દેશવટામાં ખોરાક મેળવવા યત્ન કરી જોયો. એ ટેકરા પર ઊભેલાં અનનાસથી તેને કામચલાઉ શક્તિ મળી; પણ પછી એકાદ લામાને પકડી તેનાથી પોતાની ભૂખ સંતોષવા જતાં તે નિરાશ થયો. કેમકે બધાં લામા તેના તરફ કુતૂહલ ભરી અવિશ્વાસની નજરે જોઇ રહ્યાં હતાં. અને તેથી તે દોડીને કે ફસાવીને તેઓને પકડી શકે તેમ ન હતો. અને એ ઉપરાંત બરફમાં થઇને આવતી

રાતની ઠંડી હવા તેના આખા શરીરને કંપાવી દેતી હતી. આથી તેણે બની શકે તો અંધોની સાથે સમાધાન કરવા વિચાર કર્યો.

તેણે દીવાલની વધુ નજીક જઈ બહારથી જ ઘણી બૂમો મારી. એક સ્થળે જવાબ ન મળતાં તે દીવાલની સમાંતર આગળ વધ્યો. છેવટે બે અંધોએ એ દીવાલના બારણા બહાર આવી જવાબ આપ્યો.

તેણે ઘવાએલા ગર્વથી કહ્યું, 'હું ગાંડો થઇ ગયો હતો. પણ તમે જાણો છો કે હું તાજો જ ઉત્પન્ન થયો છું.'

પેલાઓને આ પશ્ચાત્તાપથી સંતોષ થતો લાગ્યો, કેમકે તે પણ ઓછા ત્રાસેલા ન હતા. નૂનેઝે તેઓને વિશેષમાં જણાવ્યું કે હવે પોતાની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવી ગઇ છે અને તેઓને આપેલા અન્યાય માટે પોતાને દુઃખ થાય છે, વગેરે અને એમ કહેતાં તેનાથી રડી પડાયું–તેને રડવું ન હતું, પણ તેની પરવશતા, અશક્તિ, ભૂખ, થાક એ બધાં વિઘાતક બળોએ તેનું આત્મબળ નબળું પાડી નાખ્યું હતું, માટે તેનાથી રડી પડાયું. અને તેનું



તેણે ઘવાએલા ગર્વથી કહ્યું, 'હું ગાંડો થઇ ગયો હતો. પણ તમે જાણો છો કે હું તાજો જ ઉત્પન્ન થએલો છું'

આ રૂદન તેઓની સહાનુભૂતિ મેળવવામાં સહાયભૂત થયું.

તેઓએ તેને મુખ્ય પ્રશ્ન કર્યો, 'હવે તને લાગે છે કે તું "જોઇ" શકે છે?'

'ના' તેણે કબૂલ કર્યું; 'એ માત્ર મૂર્ખાઇ હતી એ "જોવું" શબ્દનો કાંઇ અર્થ નથી એમ હવે મને લાગે છે.'

'ત્યારે હવે કહે, ઉપર શું છે?' એ જ અંધે પૂછ્યું.

'માણસથી દસ ઘણી ઊંચાઇએ આ દુનિયાનું ઢાંકણું આવી રહેલું છે–હા, એ ઢાંકણું પણ ખડકોનું બનેલું છે અને અતિશય સુંવાળું છે.'

અને આટલું કહેતાં તેની આંખમાં ફરી આંસુ ઉભરાયાં. તેણે વધુ દયા ઊપજાવે એવા સૂરે કહ્યું. 'પણ હવે વધુ પૂછ્યા પહેલાં મને ખાવાનું આપો, નહિતર મારૂં મોત થશે.'

તેને એવી દહેશત હતી કે પોતાના આ અવિચારી અને ઉદ્ધત દેખાતા વર્તન માટે તેઓ તેને સખ્તમાં સખ્ત સજા કરશે. પણ એ અંધોમાં ઘણી સહિષ્ણુતા હતી. તેઓએ તેના આ બળવાનું કારણ તેની અપરિપક્વ બુદ્ધિ લેખી, અને તેથી માત્ર થોડા ફટકાની સજા પછી તેઓએ તેને તનતોડ મજૂરી સોંપીને જ સંતોષ માન્યો; અને તેને પણ એ શિક્ષા સહન કરવા સિવાય ઉપાય ન હોવાથી તેણે માથે પડી વધાવી લીધી.

એ પછી થોડા દિવસ તે માંદો રહ્યો. એ વખતે એ અંધોએ તેની ઘણી જ મમતાભરી સારવાર કરી. આથી તેનું હૃદય પીગળ્યું; પણ ત્યાં પણ તેને એક દુઃખ હતું. તેને એ બધો વખત અંધારા ઓરડામાં રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવી અને તે બસ ન હોય તેમ એની માંદગી દરમિયાન અંધ તત્ત્વજ્ઞો તેને આશ્વાસન આપવા આવતા, અને તેઓએ કલ્પેલા તેના મનની અસ્થિરતા કે ગાંડપણ માટે તેને ઠપકો આપતા. એક તરફથી માંદગી, બીજી તરફથી અંધારા ઓરડામાં સતત વાસ અને ત્રીજી તરફથી આઠે પહોર ચાલતાં આ ભાષણોથી તેનું મન પણ વખતે વખતે ડગી જતું, અને પોતે ઉપર તારાઓ કે સૂર્યને જોઈ શકતો ન હોવાથી કોઇ અગમ્ય ભયનો ભોગ તો નહિ બન્યો હોયતે, એવી તેને શંકા થતી.

આમ ઘડાતો ટીપાતો નૂનેઝ એ અંધદેશનો પ્રજાજન બન્યો. અંધોના વધુ નિકટના સંસર્ગમાં તે આવતો ગયો તેમ તેમ એ આખો અવિભાજ્ય અંધસમૂહ હવે વ્યક્તિઓમાં ઓગળવા લાગ્યો. અને તેઓના જીવનમાં તેનો રસ વધવા સાથે બહારનું જગત તેની કલ્પનાથી દૂર ને દૂર જવા માંડ્યું. તેના નિકટના પરિચયનાઓમાં પેડ્રો, જેની સાથે તેને આ દેશમાં પ્રવેશતાં જ ઓળખાણ થએલી, તેના ઉપરાંત પેડ્રોનો કાકા યાકોબ અને યાકોબની સૌથી નાની પુત્રી મેડીના હતી. યાકોબ અત્યારે નૂનેઝનો શેઠ હતો અને ખુશમીજાજમાં હોય ત્યારે તેના તરફ ભાવ બતાવતો. પણ મેડીના અને નૂનેઝનો પરિચય વિશેષ નોંધને પાત્ર હતો.

એ અંધ જગતમાં મેડીનાના સૌંદર્યની ગણના બહુ હલકી હતી, કેમકે અંધોની ત્વક્‌દૃષ્ટિએ તેના શરીરમાં કુરૂપ ગણી શકાય એવું ઘણું હતું. તેનો ચહેરો તદ્દન નિયમિત તથા સપ્રમાણ હોવાથી તેમાં તેઓને કાંઇ વિશેષતા જેવું લાગતું ન હતું. અને તેની ચામડીના તાણાવાણામાં અંધોની દૃષ્ટિએ સ્ત્રૈણ સૌંદર્યનું અનિવાર્ય ઉપાંગ લીસપ ન હતી. બાકી તેની આંખોની જગ્યાએ મુલાયમ લીસો ખાડો હોવાને બદલે તેને ત્યાં ઉપસેલું હતું તથા તેની સંધિમાં વાળ હતા. અને અંધોને એ ચિહ્ન કુરૂપતાની પરિસીમા સમું હતું.

પણ નૂનેઝને મેડીના પ્રથમ દર્શને સુંદર લાગી અને જોતજોતામાં તે તેને જગતભરની સુંદરતાઓમાં સુંદરતમ માનવા લાગ્યો. તેનો સુરેખ ચહેરો, તેની ગોરી ચામડી તથા તે પરની તંદુરસ્તીની સુરખીની છાંટ, તેની લાંબી પાંપણો, અને ઊંઘી ગઇ હોય એવી દેખાતી તથા જાણે હમણાં જ ઊઘડી હસશે એવી લાગતી ઢળેલી આંખો—એ બધાં નૂનેઝને અદમ્ય પ્રલોભન આપી રહેતાં. વળી તીવ્ર શ્રવણશક્તિ ધરાવતી એ પ્રજામાં મેડીનાનો અવાજ કર્કશ મનાતો અને તેઓને ખૂંચતો. પણ તંદુરસ્ત સ્વરયંત્રમાંથી આવતો એ રણકાર નૂનેઝના હૃદયતંત્રમાં ધીમા રોમાંચના પ્રકંપો જગવી જતો. આથી એવી ઘણીયે વિચારમય પળો આવી જતી જ્યારે નૂનેઝને એમ લાગતું, કે પોતાને મેડીના મળે અને પછીનું જીવન આ દેશમાં જ પૂરું કરવું પડે તો પોતે આનંદથી એ કિસ્મત વધાવી લે.

નૂનેઝ હમેશાં તેના તરફ દૃષ્ટિ રાખતો અને બની શકે તો તેને કામકાજમાં મદદગાર થવા યત્ન કરતો. અંધ જગતમાં તિરસ્કાર પામેલી મેડીનાને બીજો કોઇ ચાહક ન હતો. અને પોતાના તરફ બતાવાતા આ સદ્‌ભાવથી ઓશીંગણ બનતી તે પણ તેનો તેવો જ ભાવભર્યો પ્રતિધ્વનિ આપતી. પ્રેમને શબ્દોની ભાષામાં રજૂ કરવામાં નૂનેઝ હજુ અચકાતો હતો અને મેડીના તે શીખી જ ન હતી. પણ તેઓ પાસોપાસ બેઠાં હોય ત્યારે ઘણી વખત મેડીનાનાં આતુર આંગળાં પોતાનો સ્પર્શ કરવા તલસી રહેતાં તે જોતો, અને નરમ પ્રહાર કે મૃદુ સ્પર્શથી તે તેનો જવાબ આપતો.

છેવટે એક દિવસ નૂનેઝે પોતાનો સંદેશો શબ્દોમાં ગોઠવ્યો. ઉનાળાની ચાંદનીમાં મેડીના બહાર કાંતતી બેઠી હતી ત્યારે તે તેની પાસે ગયો. ચંદ્રની દાહક શીતળતાએ એના હૃદયનો વેગ વધાર્યો, અને પોતાની પ્રિયતમાના પગ પાસે બેસી તેણે પહાડમાં ભટકનારાને યોગ્ય જુસ્સાથી પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું. એની ભાવભીની ભક્તિ, પોતાની દેવી સાથે તેણે કરેલી ગણતરી, તેના અવાજમાં પ્રેમની ધ્રૂજારી—એ બધાંનો મેડીનાના ગરીબ માનસ પર એવો એક સામટો હલ્લો થયો કે તે ઉપકારમાં દબાએલી તુરત કાંઇ જ જવાબ ન દઇ શકી. અને છતાં તેના ચહેરા પરની રેખાઓમાં તે તેની અનુમતિ વાંચી શક્યો.

એ પછી એ સાંકડી ખીણ એને મન આખું

જગત થઇ પડી. અને પેલા પર્વતોને પેલે પાર સૂર્યના પ્રકાશમાં વસતી માનવજાત તો હવે પોતાની પ્રિયતમાને ખુશ કરવા તેણે સ્મૃતિમાં સાચવી રાખેલી એક પરીકથા તરીકે જ માત્ર રહી. અને એ કથા તેણે બીતાં બીતાં અને સાવચેતીથી કહેવા માંડી.

અને એ બધી વાત તે સાંભળતી ત્યારે રૂઢિભંજક વિચારો કરવામાં લાગતી પાપની શંકાઓ સાથે કાવ્યમય કલ્પનાનો મિશ્ર આનંદ તે અનુભવતી. આકાશ, તારાઓ તથા પર્વતોનાં તેણે કરેલાં વર્ણનો, તથા તેણે પોતાને લાગુ પાડેલું ચાંદનીમાં નાહી રહેલી સૌભાગ્યદેવીનું રૂપક એ બધું તેને ઉન્માદકારી લાગતું. જો કે તેને એમાં એકપણ વાત સાચી તો ન જ લાગતી, અને તે કોઇ તૂટક તૂટક વાતો જ સમજી શકતી; છતાં તેને એ બધું સાંભળવામાં કાંઇ અગમ્ય આનંદ આવતો. અને નૂનેઝ પોતાના ઉત્સાહના પ્રવાહમાં એમ માનતો કે તે બધું સમજી રહી છે.

આમ પરિચય અને તેને અંગે વિશ્વાસ વધતાં તેણે યાકોબ પાસે મેડીનાના હાથની માગણી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ મેડીનાએ તેને એ જોખમભરી ઉતાવળ કરતાં વાર્યો. અને તેની મોટી બહેન મારફતે જ એ સમાચાર તેના પિતાને મળ્યા.

શરૂઆતમાં તેઓના આ પ્રેમ સામે ખૂબ ઉશ્કેરાટ ફેલાયો: તેઓને મેડીનાની કાંઇ કીમત હતી માટે નહિ, પણ તેઓ નૂનેઝને બુદ્ધિની એવી નીચી પશુતુલ્ય ભૂમિકાએ માનતા હતા કે તેને લગ્નમાં જોડાવાની પરવાનગી આપી શકતા ન હતા; માટે મેડીનાની મોટી બહેને દલીલ કરી કે આવું લગ્ન તેઓના કુટુંબ પર મહાન નામોશી લાવી આપશે. બુઢો યાકોબ જે નૂનેઝ તરફ અમસ્તો દયા કે મમતા બતાવતો હતો તે પણ આવી ગંભીર વાતમાં શિથિલતા બતાવી શકે તેમ ન હતું. અને એ દેશના યુવાનોએ તો આવા એક પશુ સાથે પોતાની માનવજાતિની કન્યા પરણાવી પોતાની ઓલાદને બગાડવા દેવાનાં આ અમાનુષી પગલાં સામે જેહાદ પોકારી. એક યુવાને તો ગુસ્સામાં આવી નૂનેઝનો તિરસ્કાર કરી તેને ઠોંસો પણ માર્યો; અને નૂનેઝે પણ એનો એવા જ કડક વિવેકથી જવાબ વાળ્યો. તે પછી આછી ચાંદનીમાં રમાએલા એ દંદ્વમાં આંખવાળા નૂનેઝનો વિજય થયો અને ત્યાર પછી કોઇએ તેના પર વ્યક્તિગત હાથ ઉગામવાની હિંમત ન કરી, પણ એ પછી એ ભાવી લગ્ન ચર્ચાનો વિષય બની ગયું.

બુઢા યાકોબને પોતાની આ નાનકડી પુત્રી માટે ખાસ પક્ષપાત હતો. અને તેથી તે તેના ખભા પર ઢળી આંસુ પાડવા લાગી ત્યારે તેનું હૃદય પીગળ્યું:

'બેટા!' તેણે કહ્યું, 'તું જાણતી નથી કે તે તદ્દન મૂર્ખ છે, તે વખતે વખતે લવ્યા કરે છે અને કાંઇ પણ કામ કરી જાણતો નથી.'

'હું બધું જાણું છું.' મેડીનાએ ડુસકાં ભરતાં કહ્યુ. 'પણ પહેલાંના કરતાં તે સુધર્યો છે, અને દહાડે દહાડે વધુ ને વધુ સુધરતો જાય છે. વળી તે હેતાળ છે, અને આપણા યુવાનોમાં એના જેવો મજબૂત બીજો કોઇ નથી. અને એ બધા ઉપરાંત...' અહીં તેણે બીજું ડુસકું ભર્યું. 'તે મને ચાહે છે અને હું પણ...'

મેડીનાએ પોતાના પિતાના ખભા પર માથું નમાવી દીધું. યાકોબે તેના માથા પર વહાલથી હાથ ફેરવ્યો અને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

યાકોબના મન પર તેની ગરીબડી પુત્રીની વિનવણીની ઊંડી અસર થઇ હતી, તેમ જ નૂનેઝે પણ તેની સારી કૃપા સંપાદન કરી હતી. પણ રૂઢનથી અને લોકમતથી તે પરવશ બની ગયો હતો. આથી લોકમત કેળવવા એક વખત પ્રસંગ જોઇ તેણે એ અંધારા ચોરામાં ભરાએલી સભામાં કહ્યું 'પણ હવે પહેલાંના કરતાં તે સુધર્યો છે; અને કદાચ થોડા વખતમાં આપણા જેવો થઇ જશે.'

'સબૂર, મને કાંઇ સાંભરે છે.' એક બુઢા વૈદ્યે કહ્યું. અને બધા એ વૈદ્યનું વચન સાંભળવા એકચિત્ત થઇ કાન માંડી રહ્યા.

આ વૈદ્ય એ લોકોનો મુખ્ય વૈદ્ય હતો અને તેની બુદ્ધિ શારીરિક વ્યાધિઓ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ પ્રમાણરૂપ મનાતી. નૂનેઝના પ્રશ્ન પર તે પણ બીજાઓની સાથે ઉગ્રપણે વિચારી રહ્યો હતો. અને હવે તેના ભેજામાં કાંઇક પ્રકાશ પડ્યો.

તેણે કહ્યું, 'મેં બોગોટાને તપાસી જોયો છે. અને મને ખાત્રી છે કે તે સુધરી શકશે.'

'એ તો હું કહેતો જ આવ્યો છું.' યાકોબે ઉત્સાહમાં આવી જઇ કહ્યું.



અને બધા એ બુઢ્ઢા વૈદ્યનું વચન સાંભળવા એકચિત્ત થઈ કાન માંડી રહ્યા. 'એના મગજમાં કૈંક દરદ થયું છે' વૈદ્યે કહ્યું: 'પેલી વિચિત્ર વસ્તુ જે આંખ કહેવાય છે અને જે ચહેરા ઉપર નરમ ખાડા રૂપે જોઈએ તે એને બગડેલી છે અને તેની અસર મગજ સુધી પહોંચે છે!'

'એના મગજમાં કાંઇ દરદ થયું છે.' વૈદ્યે કહ્યું. બધા હાજર રહેલાઓએ હકારનો સૂર પૂર્યો.

'હવે સમજવાનું એ છે કે એ દરદ ઉત્પન્ન ક્યાંથી થયું?' વૈદ્યે બધાના કાનને પોતા તરફ આકર્ષ્યા.

'એમ?' યાકોબે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

'સાંભળો.' વૈદ્યે ખુલાસો કરવા માંડ્યો. 'પેલી વિચિત્ર વસ્તુ જે આંખ કહેવાય છે અને જે સામાન્ય રીતે ચહેરા પર નરમ અને સ્પર્શમધુર ખાડારૂપે જોઇએ તે બોગોટાને બગડેલી છે. અને તેની અસર મગજ સુધી પહોંચે છે. એની આંખો ફાટેલી છે અને એ ફાટને બંને બાજુએ વાળ છે. વળી એ આંખો આપણી માફક સ્થિર નથી પણ અસ્થિરપણે ફરક્યા કરે છે. એ અસ્થિરતાનો પડઘો એના મગજમાં પડે છે. એ આંખોની ગતિ સાથે એનાથી ઊપજેલા દર્દનું મોજું તેના મગજમાં સતત વહ્યા કરે છે અને તેથી તેનો સ્વભાવ આવો ચંચળ બની ગયો છે.'

'બરાબર!' યાકોબે થંભી ગએલો શ્વાસ મૂકતાં કહ્યું, 'બરાબર!'

'અને હવે,?' વૈદ્યે આગળ ચલાવ્યું, 'જો બોગોટાને તદ્દન સાજો કરવો હોય તો એક સાદું ઓપરેશન બસ થઇ પડે. એના ચહેરા પરનો એટલો સડેલો કે વધી ગએલો ભાગ નાબૂદ કરી નાખીએ એટલે આપોઆપ તે આપણી માફક શાંત અને ઠરેલ બુદ્ધિનો થઈ જાય.'

'એટલે પછી એનું મગજ પણ સુધરી જાય?' એક જણે કુતૂહલથી પૂછ્યું.

'જરૂર!' વૈદ્યે વિજયના સ્વરે કહ્યું. 'અને આપણી સાથે તે ભળી જાય.'

'વાહ! વિજ્ઞાનનો ચમત્કાર!' યાકોબ બોલ્યો અને તુરત નૂનેઝ અને મેડીનાને આ ચમત્કારિક શોધના ખુશખબર આપવા પોતાના ઘર તરફ દોડ્યો.

પણ નૂનેઝે એ સમાચારને એવા જ ઉત્સાહપૂર્વક વધાવ્યા નહિ ત્યારે તેને તેની બેકદરદાની માટે લાગી આવ્યું. તેણે નૂનેઝની આ કૃતઘ્નતા બદલ ઠપકો આપતાં કહ્યું, 'આ બતાવે છે કે તારો મેડીના પરનો પ્રેમ દંભી છે.'

અને પછી મેડીનાએ એકાંતમાં નૂનેઝને એ અંધ વૈદ્યે સૂચવેલ ઓપરેશન કરવા દેવા વિનવ્યો.

'તું પણ એમ ઇચ્છે છે કે હું આ અમૂલ્ય દૃષ્ટિ ખોઉં?' તેણે લાગણીવશ અવાજે પૂછ્યું.

મેડીનાએ હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

'દૃષ્ટિ એ મારું જીવન છે.' તેણે દલીલ કરી.

મેડીનાનું માથું નીચું નમી રહ્યું.

'જગતમાં અનેક સુંદર વસ્તુઓ છે.' તેનો થરથરતો વાણીનો પ્રવાહ છૂટયો. 'ફૂલોની કુમાશ, પીંછાંની નરમાશ, આકાશની ગહનતા, તેમાં ફરતી વાદળીઓની મસ્તી, અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્તની દિલચસ્પ સુરખી, અને એ બધા ઉપરાંત, મેડીના, તારા પોતાના દેહનું લાલિત્ય! કદાચ તારે ખાતર પણ, તારું સૌંદર્ય આંખોથી ભરી ભરી પીવા માટે પણ મારે આંખ હોવી એ અનિવાર્ય છે. તારું શાંત, ભાવભર્યું, નાજુક વદન, તારા લાલ હોઠ, તારા કોમળ હાથ–મારી આંખોએ જ આ બધાંમાં સૌંદર્ય શોધ્યું છે. એ આંખો માટે જ હું તને ચાહી રહ્યો છું. અને હવે આ બધા મૂર્ખા મારી પાસેથી મારી એ રહીસહી સમૃદ્ધિ પણ લૂંટી લેવા માગે છે? પછી મારે મારા હાથથી તારો મંજુલ સ્પર્શ કરવો કે તારા મીઠા બોલ સાંભળવા. પણ એ બધા કરતાં અનેકગણું મધુર, આ આંખદ્વારા પીવાનું સૌંદર્યનું અમૃત મારે માટે સદાયનું હલવાઇ જાય! પછી મારે મારા ગહન આકાશમાંથી નાસી, સુંવાળા ખડકોના બનેલા તમારા એ અંધારા છાપરામાં કેદ થવું!—હા! એ છાપરું, જેની બહાર તમારી કલ્પના કદી જઈ શકતી નથી! આહ! મેડીના! બોલ, બોલ કે તું મને એવું કરવાની કદી ફરજ નહિ પાડે!'



'નૂનેઝ! મારે માટે એટલું ન કરી શકે?' મેડીના ગળગળી થઇ ગઇ

તેણે મેડીનાનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને વિચારશૂન્ય બની તેની આંગળીઓને ગણી રહ્યો. મેડીના થોડીવાર ચૂપ રહી. તેની ચુપકીદીએ તેના મનમાં અમંગળ શંકાને જન્મ આપ્યો. તેણે આતુરતાથી તેની સામે જોયું.

'મારી એટલી વિનંતિ...' મેડીના ધ્રૂજતાં બોલી.

'આહ! તું પણ?' તેણે નિશ્વાસ મૂકયો.

'નૂનેઝ, મારે માટે એટલું ન કરી શકે?' મેડીના ગળગળી થઇ ગઇ. 'તારું મગજ......'

'મગજ?' નૂનેઝે જરા કઠોરતાથી પડકાર કર્યો.

'હા, નૂનેઝ! પેલી બધી ગાંડી કલ્પનાઓ–'મેડીના રોતી બોલી; 'મને એ કલ્પનાઓ ગમતી, પણ હવે...' તે આગળ ન બોલી શકી.

નૂનેઝને સખ્ત ક્રોધ ચડ્યો. પણ સાથેસાથ પોતાની ભૂમિકાને ન સમજી શકતી મેડીનાની બુદ્ધિ તરફ અનુકંપા પણ ઉભરાઇ. તેણે તેના ચહેરા પર પથરાએલી

આત્મવ્યથા વાંચી. તેણે તેને પોતાની નજીક ખેંચી. તેનો અવાજ એકદમ નીચો પડી ગયો અને રોતે સૂરે તેણે પૂછ્યું, 'તું એમ માને છે કે તેથી હું સુધરી જઇશ?'

અબોલ મેડીના પોતાનું આત્મમંથન વ્યક્ત કરી શકી નહિ.

છેવટે તેણે એક નિશ્વાસ મૂકી, મેડીનાના ચહેરા નજીક પોતાનું મોઢું લાવી કંપતા અવાજે કહ્યું. 'અને હું તેમ કરવા દઉં તો?'

મેડીનાનાં દબાએલાં ડુસકાં બહાર સરી પડ્યાં. 'પ્યારા નૂનેઝ! હું તારો કેટલો ઉપકાર માનું!'

અને એમ તેને હેવાનિયતમાંથી માણસાઇમાં લાવવા માટેના એ ઓપરેશનનો દિવસ નક્કી થયો. એ દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ તેના ચિત્તની વ્યગ્રતા વધવા માંડી. બીજાઓ દિવસના નમ્ર તડકામાં ઊંઘ લેતા હોય ત્યારે તે વિચાર કરતો બેઠો હોય કે આમતેમ ભટકતો આ વિકટ પશ્ન પર પોતાના મનની બધી શકિત એકાગ્ર કરવા મથી રહ્યો હોય. તે અનુમતિ તો આપી ચૂકયો હતો, પણ હજુ તેનો નિશ્ચય દૃઢ ન હતો.

અને એમ દિવસ પછી દિવસ જતાં છેલ્લો કામ કરવાનો વખત પૂરો થયો અને પોતે અંધ જગતમાં ડૂબકી મારતા પહેલાંનો છેલ્લો સૂર્યોદય તેણે સોનેરી શિખરો પર થતો જોયો. અંધોની એ રાત હોવાથી સૂવા જવા પહેલાં મેડીના થોડીવાર તેની પાસે બેઠી.

તેબબડયો:'કાલથી મારૂં જગત પણ અંધારૂં થવાનું.'

મેડીનાએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ પોતાના મોઢા સાથે ચાંપ્યો. તેણે કહ્યું, 'એ લોકો તને જરા પણ પીડા નહિ આવવા દે. જરાક દુઃખ થશે, પણ એ બધું દુઃખ મારે ખાતર...! જો સ્ત્રીના પ્રેમમાં એનો બદલો આપવાનું સામર્થ્ય હશે તો હું તે આપીશ. મારા નૂનેઝ! હું અનેકગણો બદલો આપીશ.'

એ અંધ મેડીના અને હવે પછી અંધ થવાનો પોતે—એ બંનેની દયાથી તેની આંખો દ્રવી પડી. તેણે તેને છાતી સરસી ચાંપી. અને તેના હોઠ પર પોતાના હોઠ લગાવી તેના મધુર ચહેરા પર ફરી ફરીને છેલ્લી વાર જોઇ લીધું. અને તે તેનાથી જુદો પડ્યો.

એનાં પગલાં સાંભળતી મેડીના ત્યાં ઘાસમાં જ બેઠી રહી. એ પગલાંની ગતિમાં સંભળાતા વ્યથિત હૃદયના કંપનથી તે ત્યાં જ રડતી ઢળી પડી.

નૂનેઝનો વિચાર પ્રથમ તો સફેદ ફૂલોથી છવાએલા એક એકાંત મેદાનમાં બેસી પોતાને બલિદાન આપવાના સમયની રાહ જોવાનો હતો; પણ રસ્તે ચાલતાં તેણે ઊંચે જોયું, અને હિમશિખરો પરનું સોનેરી ઉષાનું દ્રાવક સૌંદર્ય જોઇ તે મુગ્ધ થયો. તેને લાગ્યું કે એ સનાતન સૌંદર્ય આગળ એ પોતે તથા એ આખું અંધ જગત, ખુદ પોતાનો પ્રેમ અને એને અંગેનું બધું એક માત્ર અંધારી ખાઇ જેવું છે. અને એ જ વિચારમાં તે પર્વતના શિખર પર જ તાકી રહ્યો.

એ શિખરને ઓળંગતી તેની કલ્પના, તેની પાછળ પથરાએલ જે વિશાળ જગતનો પોતે સદાને માટે ત્યાગ કરવા તૈયાર થયો હતો તેના પર વિહંગમ નજર કરી આવી. એ શિખર પરથી પાછળ ઊતરતા ઢાળોના પાથરેલ થરો જાણે તેની કલ્પનામાં એક પછી એક ઉખડવા લાગ્યા. અને પછી દૂર તેનું ગામ બેગોટા અનેક વિવિધતાઓથી ચમકતું તેની નજર સામે તરવરી રહ્યું. જે વિશાળ જગતમાં દિવસનો પ્રકાશ ખૂણે ખૂણામાં જીવન સંચાર કરે છે, જ્યાં રાત્રીનો અભેદ અંધકાર બધી વસ્તુઓને ફરતો ગહનતાનો બુરખો છાવરી દે છે, જ્યાં મહાલયો, ફુવારા, મનુષ્યોની જીવંત જેવી દેખાતી પ્રતિકૃતિઓ અને શિલ્પ વગેરે માનવ જીવનને વૈવિધ્યની ચોટ આપી રહ્યાં છે એ વિશાળ જગત પોતાની અનેક અસંખ્ય પાંપણો ફરકાવતું તેને નોતરી રહ્યું. એ જગતની પેલે પારના મહાસાગરોમાં ફરતાં અનેક સફરી વહાણો તેની શૂન્ય નજર સામે પોતાના સઢ ફરકાવી રહ્યાં. અને એ બધાં પછી ઉપર ગૂઢ આકાશ—આ ખીણમાંથી નીચુ જેવું દેખાતું માત્ર ગોળ છત્રી જેવું આકાશ નહિ, પણ ક્ષિતિજને મળતું અને અસંખ્ય યોજનો ઊંડુ તારાઓથી ખીચોખીચ ભરેલું આકાશ!

એની આંખો એ પર્વતોના ઢોળાવો પર કાંઇ ઊંડી આતુરતાથી જોઇ રહી. અને તેને એમાંથી માર્ગ સ્પષ્ટ થતો દેખાયો. જેમ કે, જો પેલા કોતર સોંસરવું થોડે ઊંચે જવાય તો પેલાં અનનાસની ગીચ પાળ સુધી સહેજે જઇ શકાય. અને પછી એ જંગલની ઓથે કેટલુંક અંતર કાપ્યા પછી બરફના ચડાણુની શરૂઆત થાય. કદાચ પેલો સીધો ઢોળાવ થોડી મુસીબતે સર કરી શકાય. અને ત્યાંથી પેલા શિખર સુધીનો

રસ્તો ત્યાં ગયા પછી મળી રહે. અને ત્યાંથી જો પેલી ઊંચી ઊભી ચિરાડ—જેમાંથી પોતે ઊતર્યો હતો તે ઠીક કામ ન આપે તો તેનાથી જરા દૂર આવેલી બીજી ઉપયોગમાં લઇ શકાય. અને પછી? પછી તો અર્ધું જ ચડાણ બાકી રહે. અને એટલે દૂર ગયા પછી બાકીનો માર્ગ એની મેળે જ સૂઝી જાય.

અહીં તેણે પાછળ નજર કરી, અંધોના ગામ તરફ જોયું. વળી પર્વત તરફ પીઠ ફેરવી ગામને વધુ ચોક્કસાઇથી જોતો ઊભો. મેડીનાની આકૃતિ દૂર સરતી જતી નાની અને ઝાંખી બની ગઇ હતી.

તેણે ત્યાંથી બળાત્કારે નજર ખેંચી લીધી. સૂર્યના પ્રકાશમાં ઉજ્જવળ બનેલા એ પર્વત તરફ ફર્યો અને વધુ વિચાર કર્યા વગર તે તરફ આગળ વધ્યો.

સૂર્યાસ્ત થયો ત્યારે તે ઘણે ઊંચે પહોંચી ગયો હતો. તેનાં કપડાં ફાટી ગયાં હતાં અને તેના અંગે અનેક ઉઝરડામાંથી લોહી ટપકી ઠરી ગયું હતું. પણ ખૂબ મજામાં હોય એ ઢબે તે ત્યાં આડો પડ્યો હતો અને તેના મોઢા પર સ્મિત હતું.

અને ત્યાંથી જોતાં એકાદ માઇલ નીચે આવેલું ગામ ઊંડો ખાડો હોય એવું દેખાતું હતું. પર્વતોના છાંયામાં તે ઝાંખું અને અસ્પષ્ટ દેખાતું હતું, ત્યારે બીજી બાજુ પર્વતો પ્રકાશમાં ઝગહળી રહ્યા હતા. અને એ પ્રકાશમાં ટેકરાઓની અનેક નાની નાની વિગતો પણ તેને રસપ્રદ લાગતી હતી. ક્યાંક ભૂરા ટેકરાઓમાં વચ્ચે દબાએલા કોઇ લીલા પદાર્થનો થર, ક્યાંક ખડકોમાં ચમકી રહેલા લીસા પહેલદાર પત્થરો, તેની પાસે જ ઊગેલું અજબ રેખાઓવાળું સુંદર ઘાસ—એ બધું જોવામાં હવે તેને અપૂર્વ આનંદ આવવા લાગ્યો.

નીચે એ ભેદી પડછાયા વચ્ચે જતા હતા અને ઉપર અનંત આકાશ તેના નાના કદ પર હસી રહ્યું હતું. પણ તેનો મોટામાં મોટો સંતોષ એ હતો કે પોતે જ્યાં રાજા થવા ધારેલું એ અંધોના દેશમાંથી પોતે છૂટી શક્યો હતો.

સૂર્યાસ્તની લાલિમા ઓગળવા માંડી. રાત આવી અને પોતાના કિસ્મતથી પૂર્ણ સંતોષ પામતો નૂનેઝ ત્યાં જ સૂઇ ગયો.

નવાં પુસ્તકો

૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાતઃ લેખક અને પ્રકાશક શ્રી મણિભાઇ દ્વિવેદી નવસારી, ૦-૧૨-૦; **લગ્નસુખઃ** ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રંથાવલિમાં શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના અનુવાદનો એક વધુ ઉમેરો; પ્રકાશક પ્રસ્થાન કાર્યાલય, ૧-૪-૦; **કરીમ મહમદનાં કાવ્યો અને લેખોઃ** લેખક-પ્રકાશક-કરીમ મહમદ માસ્તર, સદર અદાલત જજ, જૂનાગઢ, ૨-૦-૦. **આપણી આંખોઃ** લેખક-હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ, પ્રકાશક-ખડાયતા બુક ડીપો અમદાવાદ, ૦-૨-૦; **સચિત્ર કાવ્યસરિતાઃ** લેખક-પ્રકાશક—મહાસુખભાઇ ચુનીલાલ વીસનગર, ૪-૦-૦; **અલૌકિક અમૃતઃ** ૦-૨-૦, **કર્મયોગઃ** ૦-૧-૬ તથા **આર્યસંસ્કૃતિનું પ્રાચીન એક્ષરે ઍપેરેટસઃ** ૦-૫-૦, લેખક-પ્રકાશક—મૂળજી રણછોડ વેદ, ગ્રીન બંગલો અંધેરી, **सचित्र योगासन और अक्षय युवावस्था** લેખક-સ્વામી શિવાનંદ સરસ્વતી પ્રકાશક-ભારતવાસી પ્રેસ દારાગંજ અલ્લાહાબાદ, ૧-૦-૦; **એ પત્ન કોની?** અનુ.-યજ્ઞેશ હ શુક્લ ૧-૧૨-૦, **ઘરભાણુંઃ** લેખકઉપેન્દ્ર વસાવડા, ૧-૦-૦, પ્રકાશક-કાન્તિલાલ મણિલાલ શાહ રમકડાં માર્કેટ અમદાવાદ; **સ્ત્રીરોગ ચિકિત્સાઃ** લેખક-વૈદરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી, પ્રકાશક-વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી રીચીરોડ અમદાવાદ, ૧-૮-૦; **ટ્રૉટ્સ્કીઃ** લેખક-રતિલાલ મહેતા, પ્રકાશક-કાન્તિ કાકા, નવી દુનિયા કાર્યાલય ગાંધીરોડ અમદાવાદ, ૦-૬-૦; **જવાબ આપોઃ** લેખક-ચંદ્રભાઇ કા. ભટ્ટ, પ્રકાશક-સોનુબ્હેન શાહ અભયનિવાસ એલિસબ્રિજ અમદાવાદ, ૦-૦-૯; **નવલિકાપુષ્પો** (પ્રથમ માળા): લેખક-શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, પ્રકાશક-ધી જનરલ બુકડીપો મુંબાઇ-૨, ૦-૧૨-૦; **રામરાજ્ય એક વૃદ્ધની વિચાર પોથીમાંથીઃ** પ્રકાશક-જયંતિલાલ મો. મહેતા નડિયાદ; **ગિરિરાજ આબુઃ** લેખક-શંકરલાલ દ્વારકાદાસ પરીખ, પ્રકાશક-પ્રસ્થાન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૦-૮-૦; **શ્રાવણી મેળોઃ** લેખક-ઉમાશંકર જોષી, પ્રકાશક-વોરા ઍન્ડ કં. ૮, રાઉન્ડ બિલ્ડીંગ કાલબાદેવી મુંબાઇ, ૧-૮-૦; **વ્યાપક ધર્મભાવનાઃ** લેખક-ગાંધીજી, ૦-૧૪-૦, **પંડયાજીને સ્મરણાંજલિઃ** સંપાદક શંકરલાલ દ્વા. પરીખ, ૦-૮-૦, The Epic of Travancore by Mahadev Desai, 1-8-0, **બુદ્ધ ચરિત** લેખક-ધર્માનંદ કોસમ્બી ૧-૪-૦, બધાંનું પ્રકાશનસ્થાન નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ; **પરીની વીંટીઃ** લેખક-ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, **વિજ્ઞાનની વાતોઃ** તથા **બંગાળની લોકકથાઓઃ** લેખક-મોંઘીબેન, **ટારઝન** (ભાગ બીજો) લેખક-શંકર શાહ, દરેકની ૦-૫-૦, **નવો આચાર-નવો વિચારઃ** લેખક-હરભાઇ, ૦-૧૨-૦, પ્રકાશક—શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર, ભાવનગર.

જર્મનીની યુવકપ્રવૃત્તિ



એક ટેકરીની ટોચે યુવકોના આરામ-ગૃહ પાસે, બે જર્મન યુવકો સાથે લેખક- ડાબી બાજુ પહેલા

જર્મન પ્રજા એ જીવનને સંગ્રામ લેખતી પ્રજા છે. સંગ્રામ શબ્દ જેટલો જર્મન ભાષામાં અને જર્મન પ્રજાને મોઢે દૈવતવાળો લાગે છે, અને તે દેશમાં જેટલો ઘરગથ્થુ બનેલો છે તેટલો તે બીજી કોઇ પણ ભાષામાં અને દેશમાં માલૂમ નહિ પડે.

સંગ્રામ ખેલનારી, યુદ્ધપ્રેમી અને સંગ્રામનાં જ સ્વપ્નાં સેવનારી પ્રજાઓ સ્વાભાવિક જ લડાયક અને સાહસઘેલી હોય; એટલું જ નહિ, પણ એક વાર સ્વીકારેલા આદર્શને ખાતર ખુવાર થવાની અને જરૂર પડે તો છેવટે ખતમ થઇને અમર થઇ જવાની આદર્શઘેલછા પણ એવા જ લોહીમાં હોઇ શકે. અને સંગ્રામો—પછી ભલને તે રણસંગ્રામો હોય અથવા તો જીવનસંગ્રામો હોય, પણ તે કદીએ તાલીમ અને શિસ્ત, સંયમ અને નિયમન વિના ખેલાતા હશે ? જર્મન પ્રજા આવી એક લડાયક પ્રજા છે અને તેથી સ્વભાવતઃ શૌર્ય અને સાહસઘેલી છે. આદર્શઘેલછા એ તો જર્મન પ્રજાના ચહેરા પર સ્પષ્ટ તરી આવતી રેખા છે. તેનાં દરેક જીવનકાર્યોમાં ડગલે અને પગલે તાલીમ અને શિસ્ત માલૂમ પડે છે. તેનું જીવન પણ સંયમી અને નિયમિત છે. એટલે કે એ પ્રજા મોટે ભાગે મિત જીવન ગાળે છે, એમ કહીએ તો તે ખોટું ન જ ગણાય.

આમ, રાજપૂત ધર્મ એ જર્મન પ્રજાનો પ્રજાકીય ગુણ છે, તેની વિશિષ્ટતા છે. આવી પ્રજા તેના યુવાનો પાસેથી પણ બીજા કયા ગુણોની આશા રાખે ? અને યૌવનની લહેરમાં ઉછળતા આ યુવાનો આદર્શઘેલા તો હોય જ.

ત્યારે જર્મન યુવકોની આદર્શઘેલછા શી ? એ સમજવા સારૂ પહેલાં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. યુવકપ્રવૃત્તિનાં વહેણો જર્મનીમાં બે જુદા જુદા યુગોમાંથી નીકળેલાં છે. એક તે યાંત્રિકયુગ સામેના બળવા રૂપે વીસમી સદીની શરૂઆતમાં જન્મેલું, બીજું આ નવીન જર્મનીની પુનર્રચનામાંથી. પહેલાં આપણે પહેલા વહેણ તરફ નજર નાખશું.

૧૯મી સદીના પાછલા દાયકામાં અને ખાસ કરીને ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં યાંત્રિકયુગના પરિણામોએ ઠીક પ્રમાણમાં જનતામાં વિપરીત અસરો અને અસંતોષ પેદા કરવા માંડયાં હતાં. આથી એ પ્રજાને લાગવા માંડયું કે આ યંત્રમય જીવન એ આપણા હૃદય પર ચઢીને લોહી પીનારા દુશ્મન જેવું છે. આ જીવન જ નૈસર્ગિક નથી. માટે જો એમાંથી બચવું હોય તો એનાથી દૂર જ નાસતા રહેવું જોઇએ. પણ નાસી કયાં છૂટવું ? બધે એનાં એ જ દશ્યો નજરે પડે છે. માત્ર એક જ માર્ગઃ આ કૃત્રિમ જીવનથી બચવા કુદરતને ખોળે જઇને બેસીએ. કુદરત એ ચિરંજીવ અમૃતમય ઝરણું છે; એટલે Back to Nature—'પાછા કુદરતને ખોળે'.

જર્મનયુવકોની આ હીલચાલ તે Wander-Vogel—'ભમતાં પંખીડાં'ની પ્રવૃત્તિ. એનો એક જ આદર્શઃ કુદરતને આશરે, કુદરતમય જીવન ગાળવું અને તેનાથી જ જીવનને ભરી દેવું. આ હીલચાલ ખૂબ જ લોકપ્રિય બની અને થોડા સમયમાં દેશભરમાં તે વિસ્તાર પામી. હજારો યુવકયુવતીઓનાં ટોળેટોળાં કુદરતના ખોળે રમવા લાગ્યાં અને જીવનના ખોવાઈ ગએલા આનંદ અને ઉલ્લાસ ફરીને માણવા લાગ્યા.

આ પ્રવૃત્તિ એવી તો પ્રજાકીય બનવા લાગી કે તેને વ્યવસ્થિત કરવાનું પણ શકય ન લાગે. એમાં ન જોઇએ કશાં સાધન કે સામગ્રી. શનિ-રવિવાર કે બીજા કોઇપણ રજાના દિવસો આવે કે જુવાનીઆઓની ટોળીઓ પગપાળી ચાલી જ નીકળે. અથવા તો અમુક અંતર સુધી આગગાડીમાં મુસાફરી અને પછીથી પર્યટન શરૂ કરે.

આવી ટોળીઓ બહુ નાની હોય, માત્ર વીશેક યુવક–યુવતીઓ ભેગાં મળે અને કુદરતની મઝા લૂંટવા ઉપડે. પછી ભલેને ઉનાળો હોય અને લૂ વરસતી હોય કે પછી શિયાળો હોય અને ટાઢ ને બરફ પડેલો

હોય. સાથે સાધન તરીકે હોય માત્ર એકતારો અને સૌની પીઠ પર સામાનની ઝોળી. એકતારામાં મુખ્યત્વે કુદરતની પ્રશસ્તિઓ, કુદરતના વિવિધ અંગોનાં માર્મિક પણ સાદાં વર્ણનો તથા દેશભાવના ગુંજાવતાં કવનો ઉતારાય અને આખી યે મંડળી તે ઝીલતી જાય અને ચાલતી જાય. તાલીમ અને શિસ્ત અહીં પણ હોય જ. એ તો જીવનમાં શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાની જેમ સ્વાભાવિક બની ગએલાં હોય છે. પગે ચાલતી ટુકડીઓ પણ સામાન્ય રીતે વ્યવસ્થિત રીતે હરોલમાં જ ચાલવાની. આથી પગના તાલની જોડે હૃદયના અને ગીતના તાલ મળે અને તેના ઐક્યનો અનુભવ થાય. બપોરના તાપમાં ઝાડનાં ઝુંડની નળે આશરો કરવામાં આવે, જરા આડા પડાય અને જો ઉનાળો હોય અને પાસે જ નદી કે ઝરણું હોય તો નાહવાનો પણ આનંદ લેવાય. નહિ તો પડ્યાં પડ્યાં ઉઘાડી આંખે આકાશ ભણી નજર માંડી કુદરતની અનંતતા અને ગહનતા પર વિચાર કરતાં કરતાં ઘડી બેઘડી મીઠી ઊંઘ પણ લેવાય. ઘણી યે વાર આવા વિરામસ્થળોએ વ્યવહારૂ જીવનના કોયડાઓ વિષે પરસ્પર છૂટથી ચર્ચા કરવામાં આવે, એકબીજાંના વિચારોની આપલે થાય અને ભવિષ્ય માટે સૂચન પણ મળે.

સ્વસંસ્કૃતિ તેમ જ સ્વદેશ અને પોતાના દેશબંધુઓ વચ્ચે જીવનઐક્ય સંધાય, એ સંબંધ ઉત્તરોત્તર ગાઢો બને અને રજા દરમિયાન આવા લાંબા પ્રવાસો કરનાર યુવકોને મદદરૂપ થઇ પડાય તથા તેમની આવી ઇચ્છાઓને વધુ જોશ મળે એ ઉદ્દેશથી 'ભમતાં પંખીડાં'એ પોતાની પ્રવૃત્તિ વધુ વ્યવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ કરવા માંડી. તેમણે કાં તો પોતાના પૈસા વડે અથવા તો સરકારની મદદ લઇને જાણીતાં સ્થળોએ આરામગૃહો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી. સ્થળે સ્થળે તેનાં મંડળો રચાવા માંડ્યાં અને સભાસદોની સંખ્યા પણ ઝડપથી વધવા લાગી. ખાસ કરીને આ સભાસદોને મુસાફરી દરમિયાન સરળતા કરી આપવા માટે જ આરામગૃહો બાંધવામાં આવેલાં હતાં. પરંતુ તેમણે તેમના મંડળ બહારના યુવકો માટે બારણાં બંધ કર્યાં નહોતાં. અને તેમની પાસે પણ કમાવાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ માત્ર ખર્ચ પૂરતી જ નજીવી રકમની માગણી કરવામાં આવતી હતી.

આ હીલચાલને શરૂ થયે માંડ એકાદ દાયકો પૂરો થવા આવ્યો હશે ત્યાં ઉપડ્યું મહાન વિશ્વયુદ્ધ. ઑસ્ટ્રિયા પર હુમલો એટલે જર્મન પ્રજા અને જર્મન સંસ્કૃતિ પર હુમલો એમ માની લેવાયું અને જર્મન પ્રજાએ પોતાનાં ભાંડુઓને બાંહ્ય આપવા નિશ્ચય જાહેર કર્યો. આખરે લઢાઇ ચાલી અને ... હવે?

હવે તો આવી પ્રતિષ્ઠાની વાત. જર્મન સરકારે આખુ યે જંગી યુદ્ધ એકલે હાથે ખેલવા માથે લીધું. આખી દુનિયાની સત્તા એકમતે જર્મન પ્રજાની સામે આવી ઊભી. તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી એકલે હાથે પોતાનો સામનો કરનાર બળવાન પ્રજાઓને હંફાવી, પણ અંતે તેને વધુ સિપાહીઓની જરૂર પડી. યુવકોની જગ્યાઓ યુવતીઓએ ઉપાડી લઇને બને તેટલા યુવકોને તો રણમેદાને પહોંચાડ્યા હતા, એટલે યુવકોની સંખ્યા બહુ નહોતી રહી. પણ ફરમાન બહાર પડ્યું કે એકદમ કૉલેજો આપોઆપ બંધ થવા માંડી અને બારણે તાળાં દેવાયાં. અધ્યાપકો કે જે વિદ્યાર્થીને વિજ્ઞાનના કાર્યમાં દોરી રહ્યા હતા, તેઓ રણમેદાને પણ તેમના નેતા બન્યા.

ચાર ચાર વર્ષના લાંબા યુદ્ધે અને આર્થિક દૃષ્ટિએ જર્મનીને પાયમાલ કર્યું, એટલે આટ આટલા ભોગો આપ્યા છતાં પણ આખરે તેને સુલેહના સંદેશા સ્વીકારવાની ફરજ પડી. રડતી આંખોએ અને નીચે મોંએ પ્રજાના નેતાઓએ તેમના અંતઃકરણની સામે થઇને સુલેહના કરારનામા પર સહીઓ કરી.

જીતેલી પ્રજાઓ આટલેથી જ ન અટકતાં તેમણે લોકમત જર્મન પ્રજાની વિરુદ્ધ કેળવવા માંડ્યો. સમગ્ર જગત સમક્ષ તેમને પદ્ધતિસર હલકા પાડવાના પ્રયત્નો થવા માંડ્યા. જગતમાં જર્મન પ્રજાનું સ્થાન બીજી કક્ષાની પ્રજાઓની હરોલમાં મૂકાઈ ગયું. મહાન પ્રજા તરીકે તેની અવગણના થવા લાગી. તેમાં વળી વર્ષો પર વર્ષો આર્થિક તંગી અને સામાજિક અડચણોનાં આવ્યાં. ન મળે પૂરતો ખોરાક કે ન મળે પહેરવા પૂરતાં કપડાં. જગત આગળ જર્મનીની કીમત તો ઘટેલી જ. તેમાં જર્મન સમાજજીવનમાં પણ કાંઇ દૈવત નહોતું રહ્યું. વ્યક્તિ જ જ્યાં દુઃખી ત્યાં સમાજનું શું પૂછવું? જર્મનીની સામાજિક અવ્યવસ્થા એ તો તેની હારનું એક મુખ્ય કારણ બન્યું હતું.

આ પરિસ્થિતિમાંથી જાગેલી માનસિક વૃત્તિ એ

યુવકોની પ્રવૃત્તિને ઘડનાર તત્ત્વ બની. અપમાનિત અને હડધૂત ગણાતી વીર પ્રજાનું મન દુભાયું. તેનો અંતરાત્મા તો ક્યારનો યે ધુંધવાતો હતો. પરંતુ તેને માર્ગનું દર્શન થયું નહોતું. રસ્તો કોણ બતાવે?

એવામાં, જગતવિગ્રહમાં એક સાધારણ સિપાહી તરીકે પશ્ચિમ સરહદ પર લડેલા એક જર્મન જુવાનની આંખોમાં અગ્નિ ઊઠ્યો. તેની વાચા ખુલી, અને જાણે અપમાનિત જર્મનીનો અંતરાત્મા જ બોલતો ન હોય તેમ તેની વાણીના પડઘા ચારે તરફ પડવા લાગ્યા. આ હિમ્મતવાન અને કૃતનિશ્ચયી યુવકે પોતાને ખરૂં લાગતું પ્રજા સમક્ષ સીધી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં મૂકવું શરૂ કર્યું. ૧૯૧૭ની એ સાલ. માત્ર ચાર જ જુવાનો—બાળગોઠીઆ એક બીઅરહાઉસમાં એકઠા મળી, કરેલી મંત્રણા અનુસાર એકમત થયા, અને તેમના નિશ્ચયે આખું યે જર્મની ભડકી ઊઠ્યું. સત્તર વર્ષોની અખંડ અને અડગ પ્રવૃત્તિઓ પછી તેમને યશ મળ્યો. જર્મનીના માનસનો આ પડઘો પાડનાર, તેને જીવંત અને સ્પષ્ટપણે પ્રજા સમક્ષ મૂકનાર, સત્તર વર્ષો થયાં આદર્શ માટે બ્હારવટું ખેલનાર આ ગોઠીઆઓનો અગ્રણી નીડર વીર તે હિટલર.

આજે જર્મન પ્રજા જેવી યુદ્ધ પછીના બે દાયકામાં હતી તેવી નથી રહી. તેની આંખોમાં ખુમારી ભરી છે; અને પ્રજાકીય સ્વાભિમાન ઝળકે છે. જર્મન પ્રજાએ હિટલરના હાથ નીચે નવો અવતાર ધારણ કર્યો છે, એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. હિટલર આજે જુવાનો માટે મનુષ્ય નથી રહ્યો પણ દેવ બન્યો છે. તેનો શબ્દ એટલે દેવશબ્દ. તેથી જ હિટલર આજે એક હાથે બધા ફેરફારો કરી શકે છે. તેણે જુવાનોની કલ્પના મુગ્ધ કરી છે અને તેને પૂરતું પોષણ, જીવન અને ચેતન આપે છે. જુવાનોને મન તો હિટલર એ જર્મનીની આદર્શમૂર્તિ, આધુનિક જર્મનીનું પ્રતીક છે!

હિટલરની ઇચ્છા જ એવી હતી કે જર્મનીમાં એક પક્ષ હોય, એક સરદાર હોય, એક ધર્મ હોય, તો પછી યુવકપ્રવૃત્તિ પણ એક જ હોય અને તે જર્મન યુવકોની. એટલે કળે ન ચાલ્યું ત્યાં બળ વાપરીને પણ બીજી બધી યે પ્રવૃત્તિઓ આજે નાઝી પ્રવૃત્તિમાં એકત્ર કરી દેવામાં આવી છે. આજે 'ભમતાં પંખીડાં' નથી રહ્યાં. તેમનાં આરામગૃહો સરકારી ફરમાન વડે નાઝી યુવકસંઘોને સોંપી દેવાયાં છે.

આધુનિક જર્મન યુવકો એટલે નાઝીધર્મી યુવકો જ. એમની નાઝી પ્રવૃત્તિઓ એસ.એ., એસ. એસ., 'હિટલર–જુવાન', અને 'જર્મન બાળા' એ ચાર સંઘોમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવી છે.

એસ. એ. નું આખું નામ તો 'સ્ટુર્મ અબટાઈલુંગ' એટલે કે 'તોફાની વિભાગ.' લશ્કરમાં આવો એક ખાસ વિભાગ રાખવામાં આવેલો હોય છે જે હમેશાં હૂમલો કરતી વખતે જ આગળ કરવામાં આવે છે. તેમની ફરજ એ કે વંટોળિયાના તોફાનની જેમ દુશ્મનની છાતીમાં સીધા ધસી જવું. નાઝીની સહુથી વધારે વ્યાપક પ્રવૃત્તિનું નામ આ રાખવામાં આવ્યું છે. નાઝી પક્ષના સહુ સભ્યોને એકવાર આ ટુકડીમાંથી પસાર થવું જ પડે છે. ત્યાર પછી આવે છે દીક્ષાનો સમય કે જ્યારે તે પાકો નાઝી બને છે. આવા પાકા નાઝીઓનો સંઘ તે એસ. એસ. એટલે 'સ્ટુર્મ સ્ટોસ' —વંટોળિયો હૂમલો, ધસારો. સાધારણ રીતે લશ્કરની વ્યવસ્થામાં આ ટુકડી પાયારૂપ હોય છે અને તેને માત્ર અણીને વખતે જ મેદાન પર મોકલવામાં આવે છે.

'હિટલર–જુવાન'નો સંઘ એ તો બૉયસ્કાઉટના જેવી કુમાર–સેના, કે જેઓ હજુ નાઝી સિદ્ધાંતોમાં પ્રવેશ જ માત્ર કરે છે અને યૌવનમાં પણ હમણાં હમણાં જ પ્રવેશ કરેલો છે. આ જ પ્રમાણે કુમારોની જેમ કુમારિકાઓને પણ સંઘમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવી છે. આ કુમારિકાસંઘનું નામ 'જર્મન બાળા'. આ બંને સંઘોમાં પણ જાતીય અને શિસ્તના પાયા તો નખાવા જ માંડ્યા હોય છે. અને તેમનું ધ્યેય એસ. એ. અને એસ. એસ. થવાનો હોય છે. આ રીતે આખી યે નાઝી યુવક પ્રવૃત્તિ એ લશ્કરી સૈન્યનું અનુકરણ જ માત્ર છે. અને તેઓ માત્ર જીવન સાધનની તૈયારી કરાવે છે, જેથી ભાવિમાં હાક પડે તેમાંનો કોઇ દેશરક્ષણમાં પાછો ન પડે.

આ દરેક મંડળનો પોતાનો ખાસ પોષાક હોય છે અને તાલીમ તથા શિસ્ત એક સરખાં જ હોય છે. માત્ર એસ. એસ. પ્રવૃત્તિ એ વધુ લશ્કરી પ્રવૃત્તિ બને છે. એસ. એ. મંડળનો પોષાક ખાખી રંગનો હોય છે. તેઓને અઠવાડીઆમાં એકવાર કવાયત ફરજિયાત હોય છે. ગમે તે ભોગે, ગમે તેમ કરીને

પણ આ કવાયતમાં તેમણે હાજરી આપવી જ પડે છે. હાજર ન રહેનારની સામે શિસ્તભંગનાં પગલાં લેવામાં આવે છે અને આ શિક્ષાઓ લશ્કરી શિસ્તના ભંગમાં અપાતી સજાઓ કરતાં ઓછી નથી હોતી. કવાયતમાં નાનાં મોટાં કે જૂનાં નવાં સભ્યો વચ્ચેનો ભેદ રાખવામાં નથી આવતો. સહુ એક સરખા બાંધવો જ લેખાય છે. એક સરખું માન પણ અપાય છે.

આ સંઘના તેમજ નાઝીની આખી યે પ્રવૃત્તિના સભ્યોને પોતાના દેશને જગતના બધા યે દેશો કરતાં વધુ મહાન, સંસ્કારી અને ઉન્નત ગણવાનું ફરમાન કરવામાં આવે છે. અને પોતાનો દેશબંધુ, પછી તે ભલેને હલકામાં હલકો હોય અને ચારિત્ર્યહીન હોય, છતાં યે તે જગતના કોઇ પણ દેશના નાગરિક કરતાં ઊતરતો નથી, બલ્કે શ્રેષ્ઠ છે એમ માનવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. આખી યે પ્રજાએ તેના રક્ષણાર્થે એક પગે તૈયાર રહેવું જોઇએ.

એશ આરામ આવા યુવકોને ન જ પાલવે, કારણ કયે સમયે અને ક્યાં તેના સભ્યને જવાનું ફરમાન થશે તે કશું ચોક્કસ હોતું નથી. વળી પ્રજાની પુનર્ઘટના કરવાની હોય ત્યારે તો તાલીમ અને શિસ્ત તેમજ સંયમ એ તો યુવાનોમાં પૂર્ણપણે હોવાં જ જોઇએ. નાચનાં સ્થળોએ કે થીઅરહાઉસમાં તેઓ હમેશાં ઘણા જ ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે, જ્યારે મર્દાની રમતો કે મરદાની રમતો, ઉડ્ડયનશિક્ષણ કે વ્યાયામસંઘોમાં તેઓ એટલી બધી સંખ્યામાં હાજરી આપે છે અને તેમાં રસ લે છે કે આ પ્રવૃત્તિઓ બધી તેમનામય જ થઈ ગઇ હોય એમ જણાઇ આવે છે.

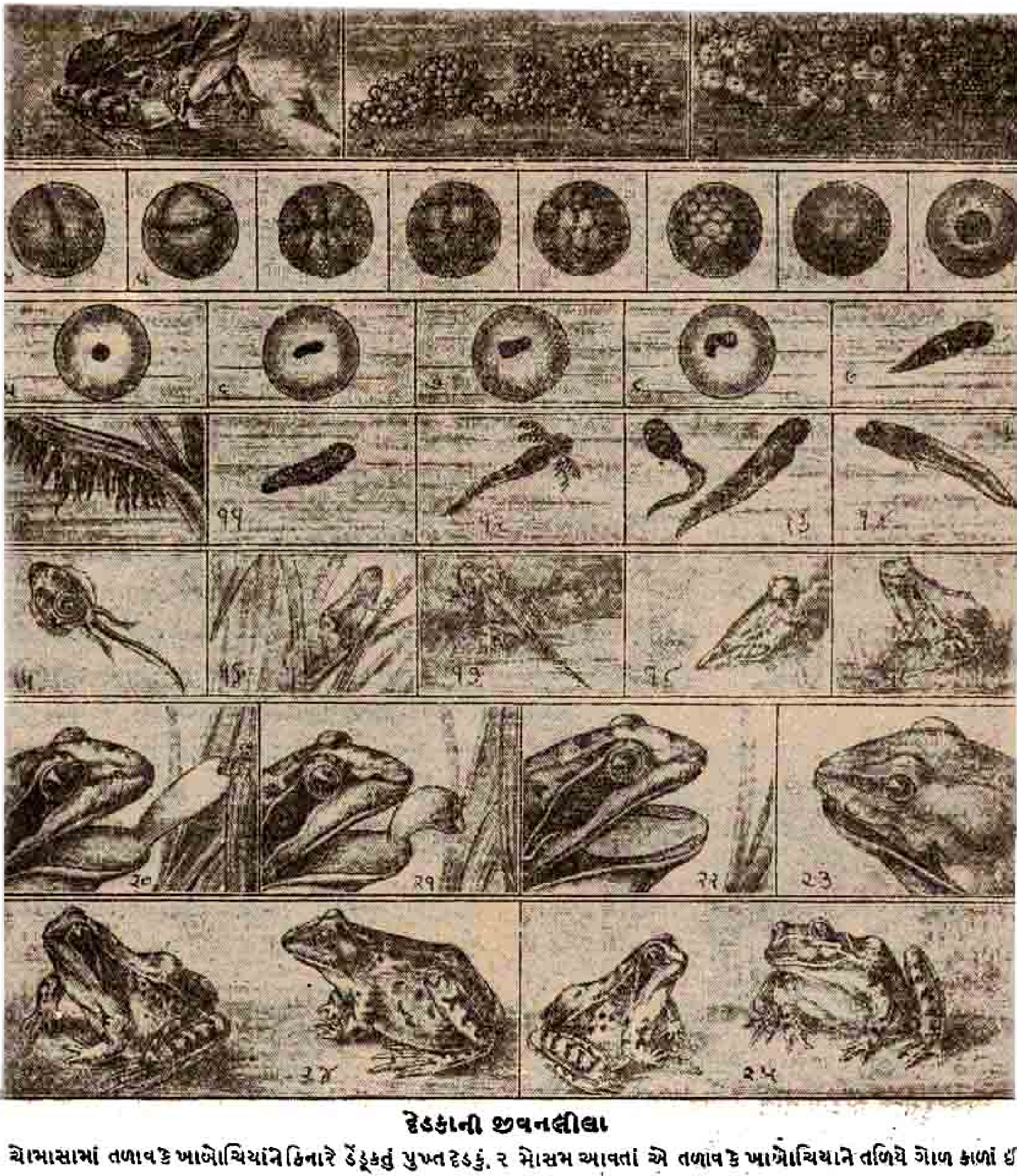
લશ્કરી સૈન્ય જેટલી તાલીમ પણ તેમને આપવામાં આવે છે અને ભાવીમાં જરૂર પડ્યે લશ્કરમાં સિપાહી તરીકે કામ કરી શકે એ તેમનો ઉદ્દેશ હોય છે. તેથી ઘણી યે વાર શહેરની આસપાસના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં આખી યે રાત ટૉર્ચલાઇટ લઇને સખત શ્રમભર્યો, વિવિધ લશ્કરી દાવપેચોની તાલીમ આપતો વ્યાયામ ખેલવામાં આવે છે. સહુને ટુકડીવાર તેમાં હાજરી આપવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. દર રવિવારે શહેરના વિવિધ ભાગોમાં કદમ મિલાવતાં આ યુવાનો કૂચ કરે છે અને રાષ્ટ્રીય તેમજ કુદરતનાં ગીતો તે વેળાએ ગવાય છે.

એસ. એસ. પ્રવૃત્તિ આથી વધુ શિસ્તબદ્ધ છે. અને તેને તો લશ્કરનું એક અંગ જ ગણીએ તો વાંધો નહિ. આ પ્રવૃત્તિ લશ્કરી ઢબે જ રચાએલી છે. તેના નિયમો, શિસ્તભંગની સજા મૃત્યુ જ ગણાય છે. આ પ્રવૃત્તિની હીલચાલ અને પ્રગતિ બધું જ ખૂબ ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે. તેમનો પોષાક કાળા રંગનો હોય છે. આ મંડળી એ હિટલરનો જમણો હાથ ગણાય છે. આના બળ ઉપર જ હિટલર ૧૭ વર્ષો સુધી અખંડ પ્રયત્નો કરી શક્યો અને પોતાનાં સ્વપ્નો પણ ફળીભૂત કરી શક્યો.

આજે આ મંડળને સૈન્યમાં અપનાવી લેવામાં આવ્યું છે. બંને વચ્ચે ભેદ હવે રાખવામાં આવ્યો નથી. હિટલરના બોડીગાર્ડો, સરકારી મથકોના દ્વારપાળો અને ચુનંદા સૈનિકોમાં આજે તેમની ગણત્રી થાય છે. આ મંડળમાં દાખલ થવા માટે ખૂબ સખત અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે. તેઓ વળી શુદ્ધ આર્ય હોવા જોઇએ અને તે તેમણે પુરવાર કરવું પડે છે. અને તેઓ પણ શુદ્ધ જર્મન લોહીવાળા હોવા જોઇએ. તેમની પાસેથી લેવાનું કાર્ય તો તાલીમ પામેલા લશ્કરી સૈનિકો સિવાય ભાગ્યે જ કોઇ આપી શકે.

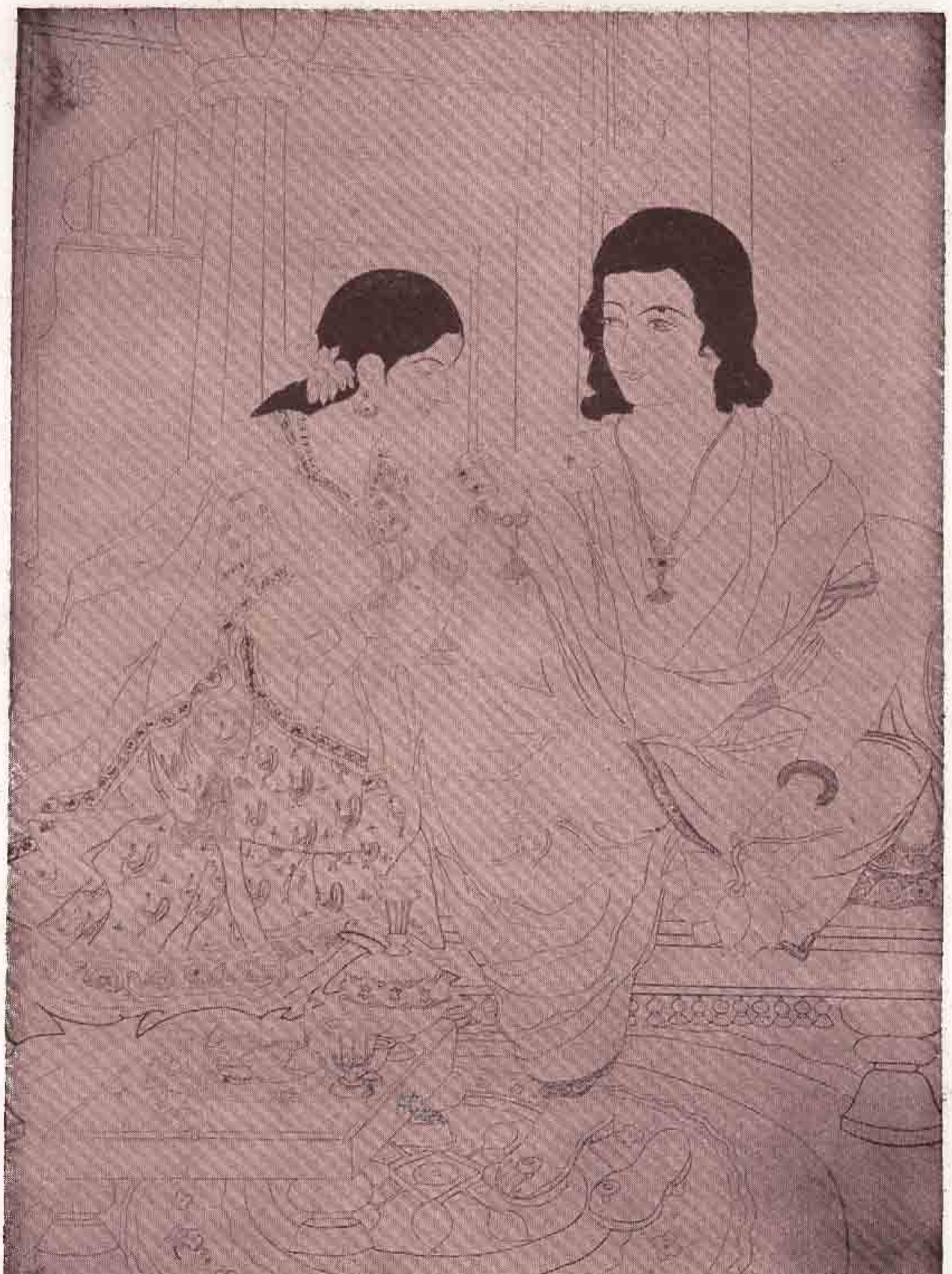
આ મંડળના સભ્યોને ઉદરનિર્વાહ માટે રાષ્ટ્ર તરફથી કંઇ આપવામાં આવતું નથી. અમુક સરકારી નોકરીમાં જોડાએલા સભ્યો બાદ કરતાં બાકીના બધા યે પોતાના નિર્વાહ માટે જાતે જ મહેનત કરે છે. અને આમ જીવનનિર્વાહ માટે ગદ્ધાવૈતરૂં કર્યા પછી પણ હુકમ થાય ત્યારે તે પ્રફુલ્લ વદને તેના ઉપરી પાસે સલામ ભરવા હાજર થઇ જાય છે. આ મંડળના સભ્યો માટે કુટુંબ અને સમાજ એ ગૌણ વસ્તુ છે. તેઓ આપેલા હુકમનું જીવસાટે પાલન કરવા બંધાએલા હોય છે. તેમને તો રોજીંદાં સાહસો ખેડવાનાં હોય છે. અને જીવસાટાંના જોખમો વહોરવાનાં હોય છે. તેમને માટે જીવન એ ખરેખર સંગ્રામ જ છે. આપણા આદર્શ પ્રમાણે તેમને મૃત્યુંજયી વીરો જ કહી શકાય.

કનૈયાલાલ છોટાલાલ પુરાણી



દેડકાની જીવનલીલા

૧ ચોમાસામાં તળાવ કે ખાબોચિયાંને કિનારે ડેંડૂકતું પુખ્ત દેડકું. ૨ મોસમ આવતાં એ તળાવ કે ખાબોચિયાને તળિયે ગોળ કાળાં ઈંડાં મૂકે છે; તે ઉપર ચીકણો રસ ચોંટાડી દે છે. ૩ એ ઈંડાં પાણી શોષીને ફૂલતાં, સપાટી પર તરી આવે છે. ૪ ઈંડું; જેમાં વાસ્તવિક ઈંડું એ કાળો ડાઘ છે ને સફેદ ભાગ તો એને માટેના પોષણનો છે. ૫, ૬, ૭, ૮ એ ઈંડાની વિવૃદ્ધિના જુદાજુદા તબક્કા, જેમાં છેલ્લે તેનાં અંગો ફૂટવાની શરૂઆત થાય છે. ૯ ઈંડું સુકાયા પછી પંદર દિવસે જન્મેલું બચ્ચું. ૧૦ લીલોતરીમાંથી પોષણ મેળવતાં એવાં સંખ્યાબંધ બચ્ચાં. ૧૧ ગળા નજીક એ બચ્ચાને ગાંઠા ઉપસે છે; હજુ મોં નથી. ૧૨ મોં અને પછી ગાંઠામાંથી પંખા ફૂટે છે. ૧૩ અકરાંતિયા જેમ ખાવા માંડે છે ને પંખા અદૃશ્ય થઇ તેનાં ખાનાં જ રહે છે. ૧૪ માથાની દરેક બાજુએ પાતળી ચામડી ઊગે છે જે એ ખાનાં પૂરી દે છે. ત્યારે તેની વય એક મહિનાની થઈ હોઈ, તેને પાછલા પગ ફૂટવા માંડે છે. ૧૫ આગલા પગ પણ ચામડી નીચેથી ફૂટવા માંડે છે, અને ૧૬ પોતાની જૂની ખોળ એ ઉતારી નાખે છે ને આંખો દેખાવા માંડે છે. ૧૭, ૧૮, ૧૯ ફૂદકા મારવાની શક્તિ આવતાં પૂછડી ટૂંકી થતી જાય છે ને એ સાથે જ—૨૦, ૨૧, ૨૨ એ વનસ્પત્યાહારી મટી માંસાહારી બને છે. માખી એનો પ્રિય શિકાર છે ને એની લાંબી ને ચીકણી જીભ એમાં તેનું હથિયાર છે. ૨૩ આમ પોતાની મેળે ખોરાક શોધીને પુખ્ત થઇ, ડેંડૂકતું દેડકું. ૨૪ એ અવાજને હવાનાં ખાનાં (air sockets) આમ ફૂલાવીને કાઢે છે. ફેફસાં માફક ચામડીથી યે તે શ્વાસ લઈ શકે છે ને તે ભીની રાખવા વારંવાર પાણીમાં જઇ આવે છે. ૨૫ સંપૂર્ણ પુખ્ત થતાં પાછું એ સંવનન આદરે છે ને ફરી નવા દેડકાની જીવનકથા શરૂ થાય છે. (World of Wonder)



રક્ષાબંધન

ચિત્રલેખા · કુ. સૌદામિની ચીનુભાઈ

બ્રહ્મદેશમાં જવાહરલાલ

બ્રહ્મદેશની પ્રાંતીય મહાસભા સમિતિના આમંત્રણને માન આપી રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજી બ્રહ્મદેશ ગએલા. ત્યાં તેઓ જેટલો વખત રહ્યા તે બધા સમય દરમિયાન તેમના સ્થાનિક મંત્રીઓમાંના એક તરીકે લાગટ તેમની સાથે રહેલા શ્રી રમેશ રંગનાથ ગૌતમે એમના બ્રહ્મદેશના પ્રવાસની હકીકત પુસ્તકાકારે બહાર પાડી છે. એમાં બ્રહ્મદેશનાં સ્થળો ને સંસ્થાઓની મુલાકાતો તથા સભાઓનો શુષ્ક અહેવાલ નથી, પણ પંડિતજીનું તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ તરી આવે એવા ખાનગી, અર્ધખાનગી અને જાહેર પ્રસંગોનું સજીવ આલેખન તથા વહેતા તેજાબ જેવી એમની વાણીના ચૂંટેલા ઉતારા છે. દેખાવે અનાકર્ષક એવા એ પુસ્તકમાં દટાઈ જતા એ પ્રસંગોમાં ભારતના રાષ્ટ્રપતિનો અત્યંત જીવંત, અને માનવતાભર્યો પરિચય આપણને મળે છે, એ આ નીચે ચૂંટી ઉતારેલા ફકરાઓ કહેશે.

બંદર પરથી ઉતારે આવતાં વેંત જવાહરલાલ બોલ્યા, 'કહાં હૈ ભાઈ, પ્રોગ્રામ તો થોડા બતાઈએ—મુઝે કહાં જાના હૈ, ક્યા કરના હૈ...' એમને જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે બે કલાક આરામના રાખેલા છે, ત્યારે તો જહાજમાં પરાણે કરવા પડેલા આરામે એ બીમાર માણસને અધીરો કરી મૂક્યો. આખો પંદર મિનિટ પણ નહિ થઈ હોય ત્યાં બહાર નીકળી પડ્યા. તેમના એક ભત્રીજી રંગૂનમાં રહે છે તેમને મળવા તથા ફરવા ઊપડ્યા.

તીખો આગ જેવો એમનો સ્વભાવ. જરાતરામાં ખીજાઈને બોલે; ને બોલે ત્યારે જાણે ઝાટકો. પરંતુ તે પછી તરત મુક્ત હાસ્ય રેલાય, ને ટપકાનો ડંખ રહેવા પામે નહિ. આડું બોલવા બેસે તો તોબાહ પોકરાવે. જાણે 'તેરા અક્ષે તો માર ડાલીઓ' વાળી વાત.

પ્રોગ્રામ જોતાં તા. ૧૨મી આવી. એક જણથી બોલાઈ ગયું, 'બારહ તારીખ—વહ તો કૉરોનેશન ડે.'

'ક્યા કહા આપને?'

'કુછ નહીં જી, મૈં કહ રહા થા કિ બારહ તારીખ કો કૉરોનેશન ડે...'

'કહેનેકી ક્યા જરૂરત?'

'જરૂરત કુછ નહીં.'

'તો ક્યોં કહા?'

'વૈસે હી, તારીખ દેખનેસે ખયાલ આયા.'

'ઉસસે મેરા ક્યા વાસ્તા?'

'કુછ નહીં જી.'

'તો કહા ક્યોં?'

ભાઈ મુંઝાયા: 'આપસે કોરોનેશન ડે કા કુછ વાસ્તા નહીં હૈ, ઇસ લિએ.'

'વાહ ભાઈ!'

એવી એમની વાત. બનવા જોગ છે કે તેવી રીતે એ સામાનો કસ કાઢતા હોય. સામો માણસ તે હસે કે રડે?

હાર્મોનિયમની એમને ઘણી સખ્ત અને વાજબી ચીડ છે. 'મને સમજાતું નથી કે એ બેઢબ, કલાહીન, સંગીતખૂની, કમબખ્ત ચીજની કોઈ પણ અક્કલમંદ આદમી કેવી રીતે બરદાસ્ત કરી શકતો હશે?' એ તેમની કહેવાની રીત! તા. ૮મીએ ધ્વજવંદન વખતે ઝંડાગીત માટે પડેલું હાર્મોનિયમ જોતાં જ એ ત્રાડી ઊઠેલા, 'ઉફ, હટાઓ ઇસ કમબખ્ત ચીઝકો યહાંસે!'

એક સભામાં એક વોલંટિયર લોકને ધક્કા મારતો દેખાયો. જવાહરે તેને બે વાર રોક્યો, છતાં યે એ ન રોકાયો, એટલે પંડિતજીએ ગર્જના કરીને તેના બે હાથ પકડીને અદબ વળાવી. 'ખબરદાર, છેક બહાર નીકળતાં સુધી અદબ છોડી છે તો!' તેમણે તેને સમજાવ્યું કે ધક્કો મારવાથી જ વધારે હડસેલો લાગે છે. મગજ સમતોલ રાખીને ચાલી જવાથી આપોઆપ માર્ગ થઈ જાય. પેલાએ ધડકતે હૈયે છેક સુધી અદબ રાખી!

રવિવારને દિવસે માંડલે મ્યુનિસિપાલિટીના માનપત્રનો પ્રોગ્રામ હતો. જમતી વખતે માંડલેમાં જોવા જેવાં સ્થળોની વાત નીકળી, તેમાં એક ભાઈએ મીંગુનના અશક્તાશ્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો. જવાહરલાલ તરત બોલ્યા, 'અરે ભાઈ, મારે લૂલાંપાંગળાં ને ડોસાંડગરાં જોવા માટે ખાસ મીંગુન સુધી જવું એ ક્યાંનો

ઇન્સાફ? હિંદુસ્તાનમાં શું ઘરને આંગણે કંગાલિયત ને રોગ ઓછા જોવાના છે?'

'પણ સગાઈ તો જઈશું' એક જણે કહ્યું. 'ત્યાંના પહાડોમાં વીસેક હજાર ભિખ્ખુ ને ભિખ્ખુનીઓના વિહાર છે. અને ત્યાં આગળ આવાનો પૂલ એ ઘણો મોટો ને ઇજનેરી પરાક્રમનો નમૂનો છે.'

'મેં ઇજનેરી કારીગરીના પ્રચંડ નમૂના ઘણા જોયા છે. આમાં કદ સિવાય બીજું તાજુબીભર્યું શું છે?'

એક ભાઈથી ન રહેવાયું. તે કહે, 'આવાના પૂલ નીચે થઈને જહાજો પસાર થાય છે.'

જવાહર હસ્યા: 'મારી જાણમાં છે ત્યાંસુધી હમેશાં એમ જ બનતું આવે છે, ને જહાજ પૂલની નીચે થઈને જ ઘણુંખરું જાય છે. પૂલની ઉપર થઈને જહાજ જતાં મેં હજી સાંભળ્યાં નથી!' મંડળી પેટ પકડીને હસી પડી. પેલા મિત્ર ભોંઠા પડી ગયા.

યમેથીનમાં એક કરુણ પ્રસંગ બન્યો. એક ડોશી આવી, 'બાબા, મેરે બેટેકો પોલીસ પકડ ગઈ.'

એક ભાઈએ ખુલાસો કર્યો કે એના દીકરાને બર્માના ક્રિમિનલ લૉ ઍમેન્ડમેન્ટ ઍક્ટની રૂએ પકડીને નજરકેદ કરેલો છે.

'બાબા, મેરે બેટેકો છુડવા દીજિએ.'

જવાહર શું જવાબ આપે? ઘડીભર એની આંખોમાં અતિશય દર્દ દેખાયું પછી હાથ પસાર્યા, 'મા, મૈં ક્યા કરૂં? અગર મેરે હાથમેં સત્તા હોતી, તો મૈં ફૌરન તુમ્હારે બેટેકો છોડ દેતા. જૈસા તુમ્હારા બેટા હૈ વૈસે હજારોં માતાઓંકે બેટે ભારતમેં ગિરફ્તાર હુવે પડે હૈં. ક્યા કિયા જાય?' ક્ષણભર ટોળામાં ચુપકાદી ફેલાઈ.

સોમવારની સાંજે મ્યુનિસિપાલિટી પછી બીજું માનપત્ર બ્રહ્મી શહેરીઓ તરફથી અને ત્રીજું હિંદુસ્તાન સંઘ તરફથી અર્પણ થયા બાદ ભાષણ કરતાં કરતાં જવાહરલાલજીની નજર સામે ઊભેલા કોટના કાંગરા પર ગઈ ને એ તરત જુસ્સામાં આવી ગયા:

'ભારત ને બ્રહ્મદેશના સંબંધનો કદી વિચાર કર્યો છે? સર્જનજૂની એ સ્નેહગ્રંથિ છે. ભારતે પોતાની અણમોલી મિલકત અઢી હજાર વરસ પહેલા બ્રહ્મદેશને અર્પણ કરી, જેને તમે હજી સુધી પ્રેમથી–પૂજ્યભાવથી મસ્તકે ધરી રહેલા છો ને ત્યારથી એકધારા વ્યાપારી, સાંસ્કૃતિક અને અન્ય પ્રવાહ અસ્ખલિત ચાલ્યા છે. કદાચ એ પહેલાંથી પણ એ ચાલુ હોય. એ થઈ પુરાતન કાળની કથા. તે પછી એક જ માલિકની ગુલામીની ધૂંસરીમાં બે બળદ જેવા ભારત ને બ્રહ્મદેશ જોતરાયા. એ બે ગુલામ હળીમળીને એકસંપથી જોર કરશે તો જ એ ધૂંસરીને તોડી શકાશે . . . જોયો આ કોટ? અમારા ટિળક મહારાજ, અમારા લાજપતરાય ને મારા પ્રિયવયસ્ક સુભાષ બાબુને પોતાના લોખંડી બાહુપાશમાં જકડનાર એ કોટ! આ તમારું સુંદર માંડલે શહેર ભારતીઓ માટે તો તીર્થ થઈ પડ્યું છે. એ સંબંધ કદી ય વીસરાય ખરો કે?' આખો જનસમૂહ મસ્ત બની ગયો.

સોમવારનું કામ પત્યા પછી રાજગઢી (જે હવે લશ્કરી છાવણી અને જેલ છે) અને માંડલે હીલ જોયા. રાજગઢીના સાગના થાંભલા બતાવતાં ઉ ચ્યો મ્યીંએ કહ્યું, 'આ સાગના થાંભલા રાજા થીબોના રાજ્યની જડ ઉખેડવામાં કારણભૂત હતા.'

'એ કેવી રીતે?' જવાહરલાલજીએ પૂછ્યું, તેનો ઉ ચ્યો મ્યીંએ જવાબ આપ્યો:

'બૉમ્બે બર્મા કૉર્પોરેશનને રાજાએ જંગલનાં લાકડાંનો ઇજારો આપેલો હતો. પરંતુ તેમાં એક શરત હતી. અમુક માપથી વધારે જાડાઈનાં થડ, જે 'શાહી લાકડાં'માં ગણાતાં તેમને હાથ લગાડવો નહિ. એવાં થડોમાંથી રાજાની ઇમારતો બનતી. જ્યારે કંપનીને ટંટો કરવાનું મન થયું ત્યારે તેણે એ શાહી થડો કાપ્યાં. રાજાએ વાંધો લીધો ને તેનો દંડ કર્યો. આવી નાફરમાની પર તેનું ખીજાવું સ્વાભાવિક હતું. બસ. એટલું જ બહાનું. અંગ્રેજ સરકારે પોતાની જાતવાળાની મદદમાં હથિયાર ઉપાડ્યાં ને એ બહાને બ્રહ્મદેશ પણ હિંદની સાથે ગુલામગીરીમાં ઝડપાઈ ગયો.'

મંગળવારે રંગૂનના તઈ બ્યુંના મેદાનમાં જાહેર સભા હતી. એને પહોંચી વળવા માટે ચાર વાગ્યે માંડ લેપડાનથી નીકળી શકાયું, ત્યાં માર્ગમાં વરસાદ નડ્યો. સાત વાગે રંગૂન પહોંચાયું. આઠ વાગે તો સભા હતી. વ્યવસ્થાપકોએ માની લીધું કે આવા ધોધમાર વરસાદમાં સભા થઈ શકે નહિ. તેમણે જવાહરલાલને તેવા ખબર આપીને તંઈ બ્યું તરફ પણ એક માણસ મોકલ્યો. જરા ખિન્ન થઈને અમે પાટલે બેઠા ત્યાં

જવાહર ઊતરી પડ્યા. 'અરે વાહ! આપ તો જમને બૈઠ ગયે! મીટિંગ કા ક્યા?'

'મીટિંગ તો બંધ રખ દી ગઈ હૈ ન?'

'હાં, જરૂર. લેકિન મેરી ઇચ્છા હૈ કિ સભા બંધ રખની હો તબ ભી મૈં ખુદ જા કે લોગોંસે યહ ફૈસલા સુના દૂં.'

એ તો ઊપડ્યા. તંબુમાં જઈને જુએ છે તો લોકોના ઠઠ ધીમે ધીમે વીખરાય છે. વરસાદ પડે છે. બત્તી ઠરી ગઈ છે. ત્યાં એકાએક જવાહર મંચ ઉપર દેખાયા કે વીખરાતા લોક જયકાર ગજવતા હરખાઈને પાછા ભેગા થઈ ગયા. વરસાદી ડગલો ચડાવીને હાથબત્તી ચમકાવતા જવાહર હસતા ઊભા હતા. વરસાદ ચાલુ હતો. માનપત્રો આપનારા દોડ્યા, જવાહરે તે બધાં લીધાં. તેમના એક પડકારે કાદવભરી ભોંયમાં દસહજાર સ્ત્રીપુરુષ બેસી ગયાં ને શાંતિથી, હર્ષથી આ નરપુંગવનાં વચનામૃત ઝીલ્યાં.

પાછા ઘેર આવીને કહે, 'ક્યોં, ભાઈ! યહ તુમ્હારી તમીજ?' ને નિરાશાવાદીઓએ કાન પકડ્યા!

તારીખ ૧૨મીએ જવાહરલાલ ગુજરાત એસોસીએશનમાં પધાર્યા. મેં મંડળનો ટૂંક પરિચય આપીને બે મિનિટમાં પતાવતાં ટકોર કરી, 'મૈં મેરી સંસ્થા કી જ્યાદા તારીફ નહીં કરૂંગા, ક્યોં કિ પંડિતજીકો લંબી તકરીરેં પસંદ નહીં હૈં.'

વીજળીના ચમકારા જેવો જવાબ તુરત આવ્યો, 'સિવા કિ ખુદ મેરી!' આ રમૂજે બધાને હસાવ્યા.

ન ટુકોટ ઇ ચટ્ટિયાર એસોસીએશનનો ભવ્ય મેળાવડો જ્યુબિલી હૉલમાં પાંચ વાગ્યે હતો. મિ. વેલ્લયન ચટ્ટિયારે માનપત્ર વાંચ્યું.

એનો પંડિતજીનો જવાબ ચિરસ્મરણીય રહેશે. બર્મા ખાતેનાં તેમનાં ભાષણોમાં તેનું અગ્રસ્થાન છે. તર્ક, પ્રમાણ, બુદ્ધિમત્તા અને સાદી સમજની દલીલોનો એ ભંડાર હતો. ઉચ્ચો મ્યીંએ પાછળથી કહ્યું: 'ચટ્ટીઓ ખાટી ગયા. તમે એમને મહાન વક્તવ્ય આપ્યું. બધા અવાક્ બની ગયા.'

'હમેશાં વિરોધી વાતાવરણ મારા માટે ઉત્તેજક બને છે. ફૉલિપિટૅસ્ટો ને અંગ્રેજોની સભામાં કુદરતીરીતે જ મારી બુદ્ધિ તેજ થઈ જાય છે. અનુકૂળ મિત્રોને ખાસ શું સમજાવવાનું હોય?' જવાહરે ધીમેથી ખુલાસો કર્યો.

આ જવાહરલાલના ચારિત્ર્યની ચાવી. તે વિરોધના ભૂખ્યા છે, લડતના શોખીન છે, પ્રતિકૂળ ટોળાંને ભેટવા આતુર રહે છે. અને તેથી જ આજે તે આવા લોકના લાડકા છે. ડર જેવી ચીજને એ જાણતા નથી. લડવું એ એમનો ધર્મ છે ને જીતવું એ તે લડતનું અનિવાર્ય પરિણામ છે.

રંગૂનમાં બનેલો બીજો એક બનાવ અહીં નોંધવા જેવો છે. એક બપોરે સેંકડોની દર્શનાતુર ભીડ વચ્ચે પગથિયાં પાસે એક આધેડ વયની બ્રહ્મી બહેન ઊભી હતી. તેના હાથમાં વીમટોનો ગ્લાસ હતો ને તે જવાહરલાલજીને તેને પાવો હતો. તે હિંદુસ્તાની ન જાણે ને લોક બર્મીઝ ન જાણે, તેથી તેની મશ્કરી કરતા હતા. હું ત્યાં પહોંચતા તેના કહેવાની મતલબ સમજ્યો ને લોકોને ઠેકડી કરતા વાર્યા.

પણ એક મુસીબત હતી. વીમટોમાં બરફ હતો. જવાહરલાલનું ગળું હદબહાર ખરાબ થઈ ગયું હતું ને તે ઠંડું પાણી પીતા નહોતા. પીએ તો ભારે જોખમ જેવું હતું. બાઈને ઘણું સમજાવી; પણ તે કહે, 'તમે ગમે તેમ કહો, પણ મારું પાણી તે જરૂર પીશે. મને ફયા (પ્રભુ) જેવો વિશ્વાસ છે. હું અહીંથી હટવાની નથી.'

એને શું કહી શકાય? કલાક સુધી અમે ને એ બાઈ તડકામાં શેકાયાં. છેવટે જવાહરલાલ ઊતર્યા. પગથિયે રોકીને મેં તેમને બધી વાત કરી કે એમની આંખમાં જાણે અમૃત ઊભરાયાં. એક પળના વિલંબ વગર પ્યાલો લઈને મોઢે માંડ્યો. પેલી બાઈ જોડેલા હાથે, હરખઘેલી પૂજ્યભાવ નીતરતી આંખે ને પુલકિત વદને જોઈ રહી. લોક ઘેલું બનીને જયકાર ગર્જાવી ઊઠ્યું.

જવાહરલાલ સડસડાટ ઝર જેવું બરફનું પાણી ગટગટાવવા લાગ્યા. અરધે પહોંચ્યા ને મારાથી ન રહેવાયું ને મેં ગળું સમાલવાની સૂચના કરી, પણ એ તો જાણે ત્રણ લોકના પરમાનંદનો નિચોડ મહાકષ્ટે લાધ્યો હોય તેમ આંખ મીંચીને ગટગટાવ્યે જ જાય. પોણો ટંબલર ખાલી કરીને પાછું આપીને હસીને પૂછ્યું, 'બસ? ઔર પીઉં?' બાઈ તો ગદ્ગદિત થઈ ગઈ. અને લોક પણ પછી પાગલ બનીને ન પુકારે, 'જવાહરલાલ ઝિન્દાબાદ'?

રમેશનાથ રંગનાથ ગૌતમ

રણછોડભાઈ ઉદયરામ

(અનુસંધાન પૃ ૪૦૦થી)

અટકાવવા અને વિધવાવિવાહની છૂટ કરવાના ઠરાવો ઘડાતા. વળી કેટલાકને એમ થતું કે સમાજ ને નાટ્ય-પ્રયોગો દ્વારા નીતિ અને સદાચરણના સારામાં સારા પાઠ આપણે શીખવીએ અને તેમ કરી, ગુજરાતભરમાં પલટો આણી નામના મેળવીએ. પલટાતા ગુજરાતના આ સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓમાં રણછોડભાઇ પણ એક હતા.

એ જમાનામાં આજે જેને આપણે નાટક કહી શકીએ તેનું તો નામનિશાન પણ હતું નહિ; મહાન કવિ કાલિદાસ કે ભવભૂતિને પગલે ચાલી ઉત્તમ નાટ્યકૃતિઓનું સર્જન કરનારા સમર્થ નાટ્યકારો થયાનું તો તે પછીના સૈકાઓમાં ક્યાંય સંભળાતું નથી. ગુજરાતમાં નાટકનું માત્ર અણઘડ સ્વરૂપ જીવતું રહ્યું હતું અને તે 'ભવાઇ'–'રાસલીલા'ના રૂપમાં. ભવાઇઆઓની મંડળીઓ ગામેગામ ફરતી. રાત્રે ગામના કોઇ ચોકમાં ખુલ્લા આકાશ નીચે બળતી મશાલોના અજવાળામાં તતુડાના અવાજો વચ્ચે પોતાના ખેલો તેઓ કરતા; અને તેમાં બીભત્સ હાસ્યરસ, અશ્લીલ સંવાદો અને મનને ઉશ્કેરે તેવાં ગંદાં ગાયનો સિવાય કશું યે હતું નહિ. ઇંગ્લંડની રંગભૂમિ અને ત્યાંનાં નાટકોની વાતો સાંભળીને કેટલાક સાહસિક પારસીઓએ મુંબાઇમાં નવીન ઢબનું એક નાટ્યગૃહ ખોલ્યું હતું. એ નાટક કંપનીના માલિક હતા શેઠ કાબરાજી અને નાટ્યગૃહનું નામ હતું 'બાલીવાલા થીએટર'.

એક વખતે કેટલાક શિક્ષિત ગુજરાતી યુવાનો આ થીએટરની આગલી હારમાં રંગમંચ પર ભજવાતો ખેલ જોતા બેઠા હતા. પડખેની ખુરશી પર કંપનીના પારસી મૅનેજર પણ હતા. નાટકમાં સંવાદો બધા ઉર્દુમાં બોલતા અને ઍક્ટરો સંવાદો બોલતાં થાકી જાય એટલે વચ્ચે વચ્ચે ગાયનો ગાવા માંડતા. તેમાં પણ કોઇ ગાયન ગુજરાતીમાં હોય તો કોઇ મરાઠીમાં હોય! ક્યાંયે કલા કે સૌંદર્યનાં તેમાં દર્શન થતાં ન હતાં. ગુજરાતી યુવાનો આ બધું જોઇ કચવાયા અને ધીમેથી અંદર અંદર વાતો કરવા મંડ્યા, 'આ પારસીઓ આવાં નાટકો સમાજને બતાવે તેમાં આટલા બધા ફૂલાય છે શા માટે? ભવાઇ અને આ ભજવાતા ખેલ વચ્ચે બહુ ફેર તો નથી.' આવા અપમાનયુક્ત શબ્દો સાંભળી પારસી મૅનેજર ત્રાડુકી ઊઠ્યા, 'તમારામાં તાકાત હોય તો તમારું જ થીએટર બનાવી નાચો ને?' યુવાનોમાંથી એક જણે ધીમેથી જવાબ આપ્યો, 'શેઠ ગભરાઓ નહિ. વખત આવ્યે તે પણ તમને કરી બતાવશું.' યુવાનોએ આ વાત રણછોડભાઇ પાસે કરી.

રણછોડભાઇને આ પ્રસંગે પાનો ચડાવ્યો. કેટલાક માસ્તરો, મુનીમો વગેરેને ભેગા કરી એક નાટ્ય ઉત્તેજક મંડળી સ્થાપી ને પહેલવહેલું શ્રી મણિલાલ નભુભાઇનું 'કાન્તા' નાટક ભજવ્યું. પણ આવાં નાટકો ફુરસદે થતાં હોઇ, રણછોડભાઇનું દિલ એથી ન સંતોષાયું. પરિણામે તેમણે ધંધાદારી નાટક મંડળી કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. એ પ્રયત્નનો પરિપાક તે 'મુંબાઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી'.

ભારતના નાટ્યશાસ્ત્રે કરુણ અંતનો નિષેધ કર્યો છે અને તેથી સંસ્કૃત નાટકોએ કરુણાંત નાટકોનો એક મોટો પ્રકાર ખોયો છે. આ ખોટ પૂરી પાડતા હોય તેમ, ત્યાર પછી રણછોડભાઇ તરફથી 'લલિતા દુઃખ દર્શક' નામનું નાટક લખાઈ બહાર પડ્યું. તેઓ તેનો અંત કરુણ લાવ્યા છે. સામાજિક કુરૂઢિઓના સપાટામાં સપડાએલી સુશીલ લલિતા નંદનકુમાર નામના એક મૂર્ખને પનારે પડે છે. કજીઆખોર સાસુ અને નણંદ તેને રીબાવી રીબાવી અધમૂઇ કરી મૂકે છે. તેના દુઃખનો કંઇ પાર નથી. આ નાટકે એટલી બધી લોકપ્રિયતા મેળવી કે તેના બસોબસો ખેલો ભજવાયા અને એક ભાટીઆણી ડોશીએ તો પોતાની પુત્રીની પુત્રીના વિવાહ આ નાટક જોયા પછી તોડી નાખેલા. નાનપણમાં આ નાટક જોઇ પોતે રોયા હતા એમ કવિ નાનાલાલે ઘણી વખત કહ્યું છે.

રણછોડભાઇનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ બહુ ઊંડો હતો. તેમણે 'માલવિકાગ્નિમિત્ર', 'રત્નાવલી નાટિકા' અને 'વિક્રમોર્વશીય' જેવાં સંસ્કૃત નાટકોનું ભાષાંતર બહુ ભાવવાહી શૈલીમાં ગુજરાતીમાં કર્યું. શેકસપીઅરનાં નાટકોએ તેમના હૃદય પર બહુ ઊંડી છાપ પાડી હતી અને એ નાટકોની ખૂબી ગુજરાતી વાચકો થોડે અંશે પણ માણી શકે એ આશયથી તેમણે ઘણાં અંગ્રેજી નાટકોનાં ભાષાંતર પણ 'શેકસપીઅર કથાસમાજ' નામના પુસ્તક રૂપે બહાર પાડેલાં. આ ઉપરાંત ગુજરાતની ઐતિહાસિક વાતોનો સંગ્રહ કરી ફાર્બસ સાહેબે અંગ્રેજીમાં રાસમાળા લખેલી તેનું ગુજરાતીમાં ભા-

ષાંતર કરવાનું કામ તેમને સોંપાયું હતું અને તેમણે તે પૂરતી ચોકસાઈ અને કાળજીથી પાર પાડયું.

કચ્છ, કાઠિયાવાડના રજવાડાઓનો સંબંધ હજુ બ્રિટિશ સત્તા સાથે નવેસરવો બંધાતો હતો. રાજ્યોરાજ્યો વચ્ચે સરહદની તકરાર ઉપસ્થિત થતી કે નાનામોટા ટંટાફિસાદ થતા તેનો નિકાલ મેળવવામાં મુંબાઇમાં ગવર્નર પાસે રાજાઓને અને તેમના દીવાનોને અવારનવાર આવવાનું થતું. તેમની હકીકત સચોટ રીતે સરકારને સમજાવી શકે તેવા અંગ્રેજી ભણેલાઓની બહુ જરૂર પડતી. મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી, હરિદાસ દેસાઇ, રણછોડભાઇ વગેરેનો સંબંધ આવાં રાજદ્વારી કાર્યો માટે કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો સાથે બંધાયો. રણછોડભાઇને ગોંડલ, પાલણપુર અને ઇડર વગેરે રાજ્યોના મુંબાઇ ખાતેના પ્રતિનિધિ તરીકેનું કામ સોંપાયું હતું. સને ૧૮૮૪માં તે કચ્છમાં ગયા. મુંબાઇની બધી અનુકૂળતાઓ મૂકી કચ્છમાં જવાનું કારણ એ હતું કે તેમનાં પત્નીની તબીઅત મુંબાઇમાં લથડી ગઇ હતી અને ડૉક્ટરોએ સૂકી હવાવાળા પ્રદેશમાં જવા સલાહ આપેલી. કચ્છના મહારાઓશ્રીએ ઇ. ૧૮૮૪માં તેમને હજુર ઍસિસ્ટન્ટ તરીકે નીમી લીધા.

સતત વીસ વર્ષ સુધી એમણે એ પદ સંભાળ્યું. એ પદે રહ્યારહ્યાં એમણે 'રત્નાવલી નાટિકા', 'રાસમાળા ભાગ ૨', 'નાટ્યશાસ્ત્ર' અને એ ઉપરાંત 'રણપિંગળ'ના જે ત્રણ દળદાર ગ્રન્થો બહાર પાડયા તે આજ પણ તેમની પ્રતિભા પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન કરે તેવા છે. એમાં છેક વેદકાળથી માંડીને આજસુધીના દરેક વૃત્ત અને છંદના સાંગોપાંગ આલેખન ઉપરાંત ફારસી શાયરી અને ડિંગળ ઉપરનું તેમણે કરેલું વિવરણ, ગુજરાતનો એને મોંઘામૂલો વારસો છે.

દીર્ઘદૃષ્ટિ, કુનેહ અને ચોકસાઈપૂર્વક કામ કરવાની રીતથી રણછોડભાઇની રાજકીય કારકિર્દી વધુ ને વધુ યશસ્વી બનતી ગઇ અને સને ૧૯૦૧ના એપ્રિલ માસમાં તેમના પર દિવાનપદની નવાજેશ થઇ. પણ એ અધિકારથી તેઓ કદી પ્રમત્ત નહોતા બન્યા.

સડસઠ વર્ષ જેટલી તેમની ઉમર હતી; રાજકાજનો થાક પણ મગજને લાગ્યો હતો; એટલે સને ૧૯૦૪ના મે માસમાં તેમણે કચ્છમાંથી વિદાય લીધી અને મુંબાઇ પાછા ફર્યા. આ વાનપ્રસ્થ જીવનમાં સાહિત્યસર્જન એ જ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. સામાજિક કુરૂઢિઓ સામે પણ પોતાનો પોકાર ચાલુ રાખ્યો. બાળલગ્ન, પ્રેતભોજન અને હિંદુ સમાજમાં વિધવાઓ સામે તેમણે પોતાનો વિરોધ માસિકોમાં લેખો લખી અને સભાઓ ભરી જાહેર કરેલો. ઇ.સ. ૧૯૦૭માં ભરાએલી બીજી સાહિત્ય પરિષદના તે પ્રમુખ ચૂંટાયા, પણ પોતાની પુત્રીની માંદગીને કારણે તેઓ એ પદ ન સ્વીકારી શકયા. આમ છતાં પણ સાહિત્ય પરિષદના સૂત્રધારોને પરિષદનાં આંદોલનો ગુજરાતભરમાં વ્યાપક બનાવવા માટે તેમની સલાહ અને માર્ગસૂચન ઘણાં ઉપયોગી થઇ પડેલાં. સને ૧૯૦૯માં રાજકોટ ખાતે મળેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં તેમણે હાજરી આપી હતી. સાહિત્ય પરિષદનું ચોથું સંમેલન વડોદરામાં સને ૧૯૧૨માં ભરાયું. સમારંભ બહુ ભવ્ય હતો. ગુજરાત ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો અને શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડે પણ હાજરી આપી હતી અને પ્રમુખપદે પરિષદે રણછોડભાઇને સન્માન્યા હતા. દુશ્મનનાં પણ દિલ જીતી શકે તેવી વાણીની મિઠાશથી બધાએ પક્ષોને રીઝવી સમાધાનીભરેલા ઠરાવો લાવી અને કુનેહપૂર્વક કામ કરી તેમણે બધાને સંતોષ્યા હતા. જીવનભર સાહિત્યક્ષેત્રમાં જ ઘૂમનાર આ મહારથીની સાહિત્યસેવાની નોંધ સરકારમાં લેવાઇ અને ઇ.સ. ૧૯૧૫માં હિંદી સરકારે તેમની કીમતી સેવાઓ બદલ દીવાન બહાદુરના ઇલકાબથી નવાજ્યા.

ઉપર જે પુસ્તકોનો નિર્દેશ કર્યો તે સિવાય પણ ઘણાં પુસ્તકો–ખાસ કરીને નાટકો–રણછોડભાઇએ લખેલાં છે. વેપારી જીવનને અત્યંત ઉપયોગી એવા 'યુરોપિયનોના પૂર્વપ્રદેશ આદિ સાથે વ્યાપાર' નામના એમના પુસ્તકના પાંચ ગ્રન્થો પણ વેપારી નજરે મહત્ત્વના છે. એમની એ તો પ્રબળ માન્યતા હતી કે ભાષાના ઐક્ય દ્વારા જ રાષ્ટ્રનું ઐક્ય શક્ય બને છે, એટલે પોતાનાં પુસ્તકો દેવનાગરી લિપિમાં જ છપાવવાનો એમણે ખાસ આગ્રહ રાખેલો.

રણછોડભાઈની નાટ્યકાર તરીકેની લોકપ્રિયતા એટલા પરથી જણાઇ આવશે કે એમનું 'હરિશ્ચન્દ્ર'નું નાટક સોળ વરસમાં ૧૧૦૦ વખત ભજવાએલું! એમનાં નાટકો, આજનાં ઘણાંખરાં નાટકોની માફક માત્ર સુવાચ્ય કૃતિઓ જ નહોતી; દૃશ્ય નાટકો

તરીકે રંગભૂમિ પર પણ એ સફળ નીવડી હતી.

રણછોડભાઇની દિનચર્યા જુઓ તો નિયત કરેલ વખત પ્રમાણે બધાં યે કાર્યો આટોપવાનાં જ હોય! તેમાં ક્યાં યે વિઘ્ન થાય તે તેમને પાલવે જ નહિ. સવારના ત્રણ વાગ્યે વહેલા ઊઠી, અભ્યાસગૃહમાં આવી લેખનકાર્ય શરૂ કરે તે પાંચ વાગ્યા સુધી ચાલે. ફરી ૫ થી ૬ સુધી પથારીમાં ઘસઘસાટ ઊંઘી જાય! ૬ થી ૭ પ્રાતઃવિધિ, પૂજાપાઠ ઇત્યાદિમાં ગાળે. ૭ થી ૧૦ વાચન. ૧૧ વાગ્યે જમવાનું. પછી ૨ વાગ્યા સુધી આરામ. ૨ થી ૪ સુધી ફરી લેખનકાર્ય. સાંજે મિત્રો મળવા આવે તેમની સાથે વખત ગાળે. કંઈ અગત્યની ચર્ચા થાય તેમાં ભાગ લે કે કોઇ વાર શેતરંજની રમત રમે. શેતરંજનો તેમજ સીનેમા જોવાનો તેમને ઘણો જ શોખ હતો. એક વખતે લાહોર તરફનો હૈદરબેગ નામનો ખેલાડી તેમની સાથે શેતરંજ રમવા આવ્યો. બંને વચ્ચે દોઢ માસ સુધી એક રમત ચાલી અને તેમાં રણછોડભાઇ છેવટે જીતેલા! રાત્રે વાળુ કરી આખું કુટુંબ એકઠું થાય તેમાં વાર્તા-વિનોદ ચાલે ત્યારે રમૂજી ટુચકાઓ સંભળાવી અને અને બીજી વાર્તાઓ કહી રણછોડભાઇ બાળકોને ખૂબ હસાવતા. રાત્રે નવ વાગ્યે તેઓ હમેશાં અચૂક સૂઇ જતા. આજે કરવાનું કામ તેઓ કોઇ દિવસ કાલ પર છોડતા નહિ. પ્રાચીન આદેશ પ્રમાણેનું જીવન ગાળતા છતાં બધાં કુટુંબીઓ પોતાના જેવું ઉગ્ર જીવન ગાળે એવો આગ્રહ એમણે કદી યે રાખેલો નહિ.

સાહિત્યના એકેએક ક્ષેત્રમાં તે ઘૂમી વળ્યા હતા. મૌલિક નાટકો, અનુવાદ કરેલાં સંસ્કૃત નાટકો, નિબંધ, કાવ્યશાસ્ત્ર અને મોટામોટા ગ્રન્થો રચતાં તેમને થાક લાગ્યો ન હતો. એમણે લખેલ ગ્રન્થોની સંખ્યા પાંચ-દસની નથી થતી પણ તેનો આંકડો સિત્તેર સુધી જાય છે. અવિરત ઉદ્યોગ અને સાહિત્ય તરફના અનન્ય પ્રેમનું જ એ ફળ હોઇ શકે.

માથે બગલાની પાંખ જેવી સફેદ ગુજરાતી પાઘડી, ચૂડવાળું લાંબી બાંયનું કેડિયું, ખભે ખેસ અને પગમાં દેશી જોડા એ તેમનો નિત્યનો પોશાક હતો. પોતાના જીવનમાં એમણે વિક્ટોરિયન યુગના શાહીવાદનો ભપકો પણ જોએલો અને ગાંધીયુગનાં આઝાદીનાં ગીતો પણ સાંભળેલાં. ગઇ સદીમાં જન્મ્યા છતાં પણ તે આ યુગના પ્રગતિકારક બળોથી બીલકુલ ભડકતા નહિ. મુંબાઇમાં ન્યૂ ગામદેવી પરનું તેમનું 'સુંદરમહાલ' મકાન એટલે જાણે સાહિત્યકારોનું મિલનસ્થાન. ક્યારેક એ બંગલામાં સ્વ. વિભાકર તેમના માસિક 'રંગભૂમિ' માટે લેખમાળા માગવા આવે તો ક્યારેક સ્વ. હાજી-મહમ્મદ 'વીસમી સદી' માસિકને વિકસાવવાની યોજનાઓ એમની પાસે રજૂ કરી તેમની પાસેથી સલાહ લેતા નજરે પડે. ઊગતા લેખકો અને કવિઓને પ્રોત્સાહન આપી જાહેરમાં લાવવાનું તે કદી ચૂકતા નહિ.

'કામ કર હામનાં, નામ અવિચળ રહે' એ જીવન-મંત્ર યુવાનોના કાનમાં ફૂંકનાર રણછોડભાઇએ જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી પોતાની સાહિત્યની ઉપાસના ચાલુ રાખી. જીવનની ૮૬ વર્ષો તે વટાવી ચૂક્યા હતા. વૃદ્ધાવસ્થાથી અંગેઅંગ શિથિલ થઇ ગયાં હતાં. સને ૧૯૨૩નો એપ્રિલ માસ ચાલતો હતો. સહેજ શરદી-માંથી ન્યૂમોનિયાએ તેમને ઘેરી લીધા હતા. છેલ્લા બે દિવસથી તે પથારીવશ હતા. ઉઠાય ચલાય તેમ પણ હતું નહિ. તેવામાં બપોરના બે વાગ્યે 'લેડી નૉર્થકૉટ અનાથાશ્રમ પ્રેસ'માંથી તેમના પુસ્તક 'યુરોપિયનોનો પૂર્વપ્રદેશ આદિ સાથેનો વ્યાપાર'નાં પ્રૂફ આવ્યાં. કુટુંબીઓએ તેમને આરામ લેવા વીનવ્યા, પણ તેમણે એ છાપકામની ભૂલો પૂરેપૂરી જોઈ સુધારી આપી ત્યારે જ તેમને આત્મસંતોષ થયો અને ધીમેથી લથડતા સાદે બોલ્યા, 'જીવનમાં કરવા ધારેલું કાર્ય અધૂરૂં રહેતું હોય અને મૃત્યુનું તેડું આવતું હોય તો તેને પણ થોડો વખત થંભી જવા કહેવું.'

ત્યારપછી ચારેક કલાક વીતી ગયા. શ્વાસથી છાતી હાંફયા કરતી હતી. તાવ વધવા માંડ્યો. જીવવાની આશા રહી નહિ. કુટુંબીઓને બોલાવ્યા અને સંપથી રહેવા કહ્યું. તેમના માનીતા નોકર વાલજીની સંભાળ રાખવાની કુટુંબીઓને સૂચના આપી અને એકાદ ઘડીમાં તેમનો જીવનદીપ બૂઝાઇ ગયો.

બંગાળના રંગમંચના નિર્માતા શ્રી ગિરીશચન્દ્ર ઘોષનું જે સ્થાન બંગાળી સાહિત્યમાં છે, મહારાષ્ટ્રમાં શ્રી અણ્ણા સાહેબનું સ્થાન આદિ નાટચાચાર્ય તરીકેનું જે રીતે છે, તેવું જ સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુજ-રાતી નાટકોના પિતા અને ઉત્પાદક સ્વ. રણછોડભાઇ ઉદયરામનું છે.

રાયસિંહજી કાનજી રાઠોડ

. આ મહિનો (ઑગસ્ટ) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૧ લોકમાન્ય તિલકનું અવસાન * * અને એમની રાખમાંથી જ અસહકારનો જન્મ—ઈ. ૧૯૨૦ * * નિકલનો એક આનાનો સિક્કો હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ થયો—ઇ. ૧૯૦૭.

તા. ૨ ઇંગ્લંડની સરકારે કંપની સરકાર પાસેથી હિંદની હકૂમત સ્વહસ્તક લીધી—ઇ. ૧૮૫૮.

તા. ૪ મુંબાઇના સિંહ સર ફિરોઝશાહ મેરવાનજી મહેતાનો જન્મ—ઇ. ૧૮૪૫ * * મહાન વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ—ઈ ૧૯૧૪.

તા. ૫ હિંદના પહેલા ગવર્નર જનરલ વૉરન હૅસ્ટિંગ્સ પર નંદકુમારે લાંચ લેવાનો આરોપ મૂકવા માટે તેને ગુનેગાર ઠરાવી ફાંસી આપવામાં આવી—ઇ. ૧૭૭૫.

તા. ૭ બંગાળીઓએ અંગ્રેજી માલનો પ્રથમ બૉયકૉટ જાહેર કર્યો—ઇ.૧૯૦૫.

તા. ૯ મહાન નેપોલીઅનને કેદી તરીકે સેંટ હેલીના રવાના કરવામાં આવ્યો—ઇ. ૧૮૧૫.

તા. ૧૧ હિંદી મુદ્રણકલાની પ્રગતિના પિતા સમા શ્રી ચિંતામણિ ઘોષનું અવસાન—ઈ. ૧૯૨૮.

તા. ૧૩ મિસ ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલનું અવસાન—ઈ. ૧૯૧૦.

તા. ૧૫ નરવીર નેપોલીઅનનો જન્મ—ઇ. ૧૭૬૯ * * બાબુ અરવિંદ ઘોષનો જન્મ—ઇ. ૧૮૭૨.

તા. ૧૬ હિંદીઓને મૅજિસ્ટ્રેટ અને જ્યૂરર તરીકે નીમવાનો ધારો પાર્લામેન્ટે પસાર કર્યો—ઈ. ૧૮૩૨.

તા. ૧૮ હિંદની સેવામાં જીવનપર્યંત રત રહેલા અમેરિકન ડૉ. જાબેઝ ટી. સંડરલૅંડનું અવસાન—ઇ. ૧૯૩૬.

તા. ૨૦ હિંદને મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા મળ્યા—ઈ. ૧૯૧૭.

તા. ૨૨ હિંદના પહેલા ગવર્નર જનરલ વૉરન હૅસ્ટિંગ્સનું ૮૬ વર્ષની વયે મરણ—ઇ. ૧૮૧૮.

તા. ૨૪ કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ—ઇ. ૧૮૩૩ * * હિંદના અગ્રગણ્ય પત્રકારોમાંના એક શ્રી નૃસિંહ ચિંતામણ કેલકરનો જન્મ—ઈ. ૧૮૭૨.

તા. ૨૬ હિંદ શોધવા નીકળેલો પોર્ટુગીઝ નાવિક વાસ્કો ડ ગામા કાલીકટને કિનારે ઊતર્યો—ઇ. ૧૪૯૮.

તા. ૨૮ ગુજરાતી સુધારક વીર કરસનદાસ મૂળજીનું અવસાન-ઇ. ૧૮૭૧.

તા. ૩૦ નારાયણરાવ પેશ્વાનો રાજકુટુંબની કાવાદાવાખોરીમાં અંત—ઈ. ૧૭૭૩. * * બંગ કવયિત્રી તરુલતા દત્તનું અવસાન—ઇ. ૧૮૭૭.



આ માસની વિભૂતિ
રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર

ઈ. ૧૮૨૪ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫મી એ રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રની જન્મતિથિ. એમના જીવન અને કાર્યથી ઘણા અજ્ઞાત હશે, કારણ એમનું જીવન એ કશા ઉહાપોહ વગરનું શાંત આરાધનાનું જીવન છે. ખેમ ઓઝની શાળામાં અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવી દાક્તરીનો અભ્યાસ કર્યો. ધર્મચુસ્ત પિતાએ વધુ અભ્યાસ માટે વિલાયત જવાની ના પાડતાં પૌરસ્ત્ય સાહિત્યમાં મૌલિક શોધખોળનું અણખેડાએલું ક્ષેત્ર ખેડવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંસ્કૃત, હિંદી, ઉર્દુ ને પર્શિયન તો માતૃભાષા જેટલી તેમને સાધ્ય થઇ ગઈ હતી. હવે એમણે, ગ્રીક, લૅટિન, ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષાઓનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ જ અરસામાં એશિયાટિક સોસાએટીના આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી અને લાયબ્રેરીઅનની જગ્યા તેમને મળી ગઇ. ઇ. ૧૮૫૫માં બંગાળ સરકારે જમીનદારોને શિક્ષણ આપવા ખોલેલી નવી સંસ્થાના એમને ડિરેક્ટર નીમ્યા. મ્યુનિસિપલ કૉર્પોરેશનમાં પણ તેઓ નીમાયા હતા. એમણે એ બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંશોધનનું ક્ષેત્ર એટલું તો ખેડયું છે કે દાંતમાં આંગળાં ઘાલી જવાય. હિંદના પુરાતત્ત્વની એકેએક દિશામાં એમણે કરેલી શોધોના ૩૩,૦૮૯ પાનાંનાં ૧૨૮ આકરગ્રંથો થવા જાય છે! એ દિશામાં હજુ આજ પણ કોઇ એમની હારમાં ઊભો રહી શકે એવો પુરાતત્ત્વવિદ હિંદમાં પાક્યો નથી.

ઇ. ૧૮૭૫માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીને 'ડૉક્ટર ઑવ લૉ'ની પદવી એનાયત કરવાની રજા આપવામાં આવી ત્યારે પહેલું માન એણે (ત્યારના પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ) એડવર્ડ સાતમાને આપ્યું ને બીજું જ માન રાજેન્દ્રલાલ મિત્રને આપ્યું.

ઇ. ૧૮૮૫માં બંગાળની એશિયાટિક સોસાએટીએ એમને પોતાના પ્રમુખ બનાવ્યા, જે માન મેળવનાર એઓ પહેલા જ હિંદી હતા.

ઇ. ૧૮૮૬ની બીજી કૉંગ્રેસમાં સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા.

મૂગી સેવાને જ જીવનમંત્ર સ્વીકારનાર આ પુરાતત્ત્વવિદે દરકાર ન રાખ્યા છતાં એમને માનચાંદ ઓછા ન મળેલા. રૉયલ એશિયાટિક સોસાએટીએ સંમાન્ય સભ્ય બનાવેલા, જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, અમેરિકા વગેરે પરદેશોની અનેક સોસાએટીઓએ એમને ફેલો બનાવેલા ને સરકારે પણ એમને રાયબહાદુર, રાજા, આદિ ઇલકાબો આપેલા.

ઈ. ૧૮૯૧ના ઑગસ્ટની ૬ઠ્ઠીએ એમનું અવસાન થયું. એ અવસાનની નોંધ લેતાં ત્યારના પત્ર 'ઇંડિયન મિરરે' લખ્યું છે કે 'He represented the wisdom and experience of age, and he represented the learning both of West and East.'

જીવનનું પરોઢ

પ્રકરણ ૧૬ મું : રસીલું ભણતર

'જો આ પાંદડાની કોર પીળી પડી ગઇ છે અને વચ્ચે એ લીલું છે; અને આ બીજા પાંદડાએ બધે પીળાશ પકડી છે પણ હજુ એમાં લીલી ઝાંય છે; વળી આ ત્રીજું પાંદડું સાંગોપાંગ પીળું છે. આવું આ એ ત્રણ પાંદડાં વિષે જ છે એવું માનવાનું નથી. ઝીણવટથી જોશો તો દરેક જાતની વનસ્પતિનાં બધાં લીલાં પાંદડાં ધીમેધીમે પીળાં પડતાં જતાં દેખાશે. ને છેવટે એ સાવ પીળાં પડી જવાનાં. આ ઉપરથી સમજવાનું કે લીલો રંગ એ મૂળે કોઈ રંગ જ નથી. બે રંગની ઓછીવત્તી મિલાવટથી સેંકડો ઝાંયવાળી લીલાશ ઊપજે છે. એ બે રંગ તે પીળો ને વાદળી.'

આવી રીતે સમજાવી મિ. વેસ્ટે રંગની પેટી ઉઘાડી અને પીંછી વડે પીળો ને વાદળી રંગ ભેળવી પેન્સિલથી ચીતરી રાખેલા પાંદડાને ત્રણ કે ચાર લસરકામાં લીલું બનાવી દીધું, ફરી વધુ વાદળી રંગ ભેળવી પાંદડાની નસો ઘેરી લીલી બનાવી. આવી રીતના ત્રણ કે ચાર પાઠમાં તો તેમણે મને નાનો ચિતારો બનાવી દીધો.

મારી નજર તેમણે પલટાવી નાખી. મેજ આગળથી પહોળું ને પાછળથી સાંકડું દેખાવા લાગ્યું. ગોળ ઉપસેલી ડોલ પણ કાગળ ઉપર ચીતરાય તેવી ચપટી દેખાવા લાગી અને ફૂલની પાંદડીએ પાંદડી તેમજ ડાળીએ ડાળી જુદીજુદી સ્વરૂપવાન દેખાવા લાગી. વળી એટલા બધા પરિચિત ઝાડ અને છોડમાં ક્યાંયે કોઇ પાંદડું પીળું પડ્યા વિના જ કરમાઇ જાય છે કે નહિ તેની મેં સતત તપાસ ચલાવી. પરિણામે મારાં દોરેલાં અને રંગેલાં ચિત્રોમાં સજીવતા આવી. બેએક ચિત્રોને ચૂંટી મગનકાકાએ મુખ્ય ઓરડાની ભીંતે ટાંગ્યાં તેથી મેં બહુ જ પ્રસન્નતા અનુભવી. મિ. વેસ્ટ પાસેથી જેટલું શીખાય તેટલું શીખવા હું વધુ એકાગ્ર અને ઉત્સાહી બન્યો.

સ્વભાવે વેસ્ટ સાહેબ અતડા ને લૂખા દેખાતા. મિ. પોલાકનું કે મિ. આઇઝેકનું વિનોદીપણું તેમનામાં ભાગ્યે જ નજરે પડતું. મગનકાકાની જેમ તેઓ ખેલાડી પણ ન હતા જેથી તેમનું આકરાપણું જરાકે ય ઓગળે. જ્યાં હોય ત્યાં એકલા હોય. ટેબલ પર એકાકી બેસી લખ્યા વાંચ્યા કરે અથવા બગીચામાં એકાકી પાવડો કે કાતર લઇ કંઇક કરતા ફરે. ફક્ત રવિવારે તેઓ પોતાના કુટુંબ સાથે કોઇક કુંજમાં બેસી ઉજાણી કરે ત્યારે જણાય કે તેમને માણસનો સહવાસ ગમે છે ખરો. એ સિવાય એમને પડખે ચડવાની હિંમત પણ ઓછી થાય.

આવા કોરા છતાં તેમનું ભણાવવું મેં ઉપર જણાવ્યું તેવું રસીલું અને સચોટ હતું. આગળ જતાં આશ્રમના ભણતરમાં ચિત્રકળાને સ્થાન ન રહ્યું તેથી તેમનું એ શિક્ષણ હું ભૂલી ગયો. પણ તેથી તેમની તાલીમ આપવાની શક્તિ ઊણી ન ગણાય. મને ખ્યાલ છે ત્યાંસુધી એ સમયે કિંડરગાર્ટન કે મૉન્ટેસારી જેવી કોઇ શિક્ષણપદ્ધતિનું તેમણે અધ્યયન કર્યું નહિ હોય. છતાં એમની પદ્ધતિ સચોટ હતી. એ સચોટપણાનું કારણ વિચારું છું તો મને એમનું અસલી અંગ્રેજપણું જણાય છે. જોકે તેઓ ઇંગ્લંડના પ્રસિદ્ધ નાગરિક ન હતા. કોઇ ગામડાના સાધારણ ખેડૂત હતા પણ તેમને એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં દરેકને મળવી જોઇએ તેવી તાલીમ બાળપણથી મળી હતી. સર્વાંગ કુશળ બનવાના સંસ્કાર વારસામાં મળ્યા હતા. તેથી કંઇ પણ કામ કરવું કે ભણવું એ તેમને મન હાથી પર અંબાડી ચડાવવા જેવી શોભાની કે બનાવટની વાત ન હતી. દૈનિક જીવનનાં અનેક અંગોની પેઠે વિદ્યા અને ચિત્રકળા પણ તેમને માટે સાધારણ ઉપક્રમ હતો. વળી ભણાવતી વખતે તેઓ મને એક નિશાળીઓ અને પોતાને માસ્તર લેખવી મારા ઉપર ઉપકાર

કરતા કે મારો ઉદ્ધાર કરવાનો ભાવ મનમાં રાખતા હોય એવું મને બીલકુલ ન લાગતું. પણ પોતાના બાળકને કોઇ પ્રેમાળ પિતા ધોતિયું પહેરવાનું કે પહેરણનાં બટન બીડવાનું શીખવે તેમ અત્યંત સ્વાભાવિકતાથી તેઓ પોતાની જાણ તથા રીત મારી આગળ પાથરી દેતા. અને હું એક વાત અપનાવી લઉં એવી ખાતરી થયા પછી બીજી વાત શીખવતા. કોઇ ખાસ પરીક્ષામાંથી મને પસાર કરી દેવાની તેમને ઉતાવળ ન હતી. અને કોઇ વસ્તુ પરાણે શીખવાનો મારા પર ભાર ન હતો.

ખૂબીની વાત તો એ છે કે હું અંગ્રેજી નહોતો જાણતો અને વેસ્ટ સાહેબ ગુજરાતી કે હિંદી મુદ્દલ નહોતા જાણતા. કોઈ વાર વેસ્ટ સાહેબને મારે કંઇ પૂછવું ને કહેવું હોય તો અર્ધો પોણો કલાક સુધી તો વાક્ય ગોઠવવું પડે અને છતાં યે પૂછું તો મિ. વેસ્ટ સમજે નહિ. ત્રણચાર વાર ઉથલાવી ઉથલાવીને પૂછે ત્યારે માંડ મારી મતલબ તેમને સમજાય. પરંતુ થોડા મહિનામાં તેમણે મને અંગ્રેજીમાં નિબંધ લખતો કરી મૂક્યો. મારો પહેલો નિબંધ કોલસા ઉપરનો હતો. લાગલાગટ છ સાત દિવસ સુધી મિ. વેસ્ટે કોલસાનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યો. મજૂરો ત્રિકમ ને દીવો લઇ ખાણમાં સૂઇસૂઇને કેવી રીતે કોલસા ખોદે છે, ઝાડ દબાઇ કોલસા બન્યા શી રીતે, એ કોલસાથી શો લાભ થયો ઇત્યાદિ સમજાવ્યું, ને સમજાયું હોય તે લખી લાવવા કહ્યું. લખવાની રીત પણ વર્ણવી. એ લખી આપ્યા પછી મિ. વેસ્ટે તેમાં બેચાર શબ્દોનો ને સ્પેલિંગની ભૂલોનો સુધારો કર્યો અને મુદ્દાસર બધી વાત લખી લાવવા માટે સંતોષ પ્રગટ કર્યો. ઘરમાં પણ સૌને એ નિબંધ ગમ્યો ને મને નિબંધો ઉતારવાને નવી નોટબુક મળી. મારો નિબંધ લખવાનો આ સૌપહેલો પ્રયાસ હતો. હજી ગુજરાતીમાં પણ મને લખતાં નહોતું આવડયું ત્યાં અંગ્રેજીમાં સપ્રમાણ અને સારી વાક્યરચનાવાળો નિબંધ લખવામાં સફળ થયો એ મિ. વેસ્ટના શિક્ષણનો ઓછો પ્રતાપ ન ગણાય.

વેસ્ટ સાહેબનો હું એકલો વિદ્યાર્થી બહુ દિવસ ન રહ્યો. ધીમેધીમે પુસ્તકાલયના નવા મકાનમાં રીતસરની શાળા શરૂ થઈ. ફીનિક્સ આશ્રમની બહાર માઈલ બે માઇલ સુધી, લખત પૂરૂં કરેલા કેટલાક ગિરમીટિયા જમીન ખરીદી વસી ગયા હતા. તેમના છોકરાઓ અમારે ત્યાં ભણવા આવવા લાગ્યા. મિ. સેનની બે દીકરીઓ પણ અમારી સાથે ભણવા લાગી. એક તો અંગ્રેજીમાં મારી સહપાઠી હતી. રોંગાટથી મારા દૂરના બનેવી પુરુષોત્તમદાસભાઇ સહકુટુંબ ફીનિક્સ આવીને વસ્યા. તેમના દીકરા બાબુ અને નગીન ઉમરે મારાથી ઠીકઠીક નાના હોવા છતાં મને રમવાનો સારો સાથ મળ્યો અને અમારી નિશાળ ભરીભરી થઇ ગઇ. ભણાવનારા શિક્ષકો પણ વધ્યા. પુરુષોત્તમદાસભાઇ ગુજરાતીના અધ્યાપક બન્યા. પુરુષોત્તમદાસભાઇના અક્ષર બહુ સરસ હતા અને તેમનું વાચન રસીલું ને હાવભાવભર્યું હતું. રાજકોટ છોડતાંની સાથે મારૂં રીતસરનું ગુજરાતી ભણતર ખોળંભે પડેલું તે પુરુષોત્તમદાસભાઇ પાસે વરસેકના ગાળા પછી શરૂ થયું. સરકારી વાચન પાઠમાળાની ચોથી ચોપડી તેઓ મને વંચાવતા અને પોતે કાવ્યદોહનમાંથી પ્રહ્‌લાદ-ધ્રુવનાં આખ્યાનો અને અંગદવિષ્ટિ નિશાળના બધા વિદ્યાર્થીઓને સાથે બેસાડી સંભળાવતા. અંગદવિષ્ટિનો વીરરસ તેમની લાંબીલાંબી ભરાવદાર નાચતી મૂછોમાંથી એકધારો નીતર્યે જતો ત્યારે નિશાળના ત્રણ ત્રણ કલાક ક્યાં વીતી જતા તેની અમને ખબર ન પડતી!

પુરુષોત્તમદાસભાઇની વાણીમાં સારૂં પ્રભુત્વ હતું. ચોથી ચોપડીમાં જ્યારે ચા-કૉફીનો પાઠ મને તેમણે ચલાવ્યો ત્યારે એવું પ્રવચન કર્યું કે તે જ સાંજથી મેં ચા પીવી છોડી દીધી. મને ચાનો રસ ઓછો ન હતો. ચા છોડયા પછી ત્રણ ચાર વરસ સુધી તો એની મ્હેક આવતાં વિહ્‌વળ થઇ જતો અને જ્યારે ઘરમાં તથા ઉજાણીમાં પાંચ પચીસ જણ ચા પીતાં હોય ત્યારે મન વારવું દુષ્કર થઇ પડતું. છતાં વાચનપાઠમાળાનો એ પાઠ, પુ. ભાઇનું વ્યાખ્યાન તથા એમના ચહેરા પર તે વખતે ઝળકી રહેલું ગુરુપણાનું તેજ મારા સ્મૃતિપટ સામે ખડું થઇ જતું ને ચાના પ્યાલાને પાછો ઠેલવાનું મને બળ મળતું. મારે અનેક નીમ લેવાના પ્રસંગો આવ્યા છે અને એ નીમ જુદે જુદે કારણે છૂટી પણ ગયાં છે. પરંતુ જિંદગીમાં સૌપહેલું લીધેલું આ ચાનું નીમ આજ ૨૭ વરસ સુધી અખંડ રહ્યું છે. એને સારૂ

પુ.ભાઇની પ્રવચનશક્તિનું મેં સદા ઋણ માન્યું છે. જો કે એમનાં પ્રવચનો પોથામાંનાં રીંગણાં હોવાની જાણ મને તુરત જ થઇ ગએલી. મારી આ છોડાવ્યા પછી ચાર છ અઠવાડિયે મેં તેમને ધરાઇને ચા પીતાં જોએલા. પરંતુ પોતે મોટી ઉમરના હોઇ પડેલી કુટેવ છોડી શકતા નથી એવી જાતના એમના નિખાલસ ખુલાસાથી મને લીધેલું નીમ પાળવાનું વધુ બળ મળ્યું. ઉપદેશક પોતાનાથી ઊંચી ભૂમિકા ઉપર શ્રોતાને ચડાવી જ ન શકે એ સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ સાચો હોવા વિષે પુ.નો આ દાખલો શંકા પેદા કરે છે.

ગુજરાતીમાં મારી પ્રગતિ સહેજ થવા લાગી ત્યાં પુ.ભાઇ બાપુજી પાસે ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ ચાલ્યા ગયા. બાબુ–નગીન પણ ગયા. અમારી શાળા પણ ખંડિત થઇ ગઇ. હું પાછો એકલો થઈ પડ્યો. ફારમનાં સોણાંએ ફરી મને વલોવી નાખ્યો. 'ભણવાનું, બગીચો કરવાનું, ચીતરવાનું યાંત્રિક થઇ પડ્યું. કોઇ વાતમાં મને ઉત્સાહ ન રહ્યો. હજી શું હું મોટો નથી થયો? દસ પૂરાં થઇ અગીઆરમું વરસ તો બેસી ગયું! શા સારૂ મને નહિ મોકલતા હોય? જો ત્યાં નાના છોકરાઓ રહી ન શકતા હોય તો મારાથી બબ્બે ત્રણ ત્રણ વરસ નાના બાબુ–નગીનને ફાર્મમાં જવાની રજા શા સારૂ મળી?' આમ મનમાં ધુંધવાવા લાગ્યો, પરંતુ એવું કોણ હતુ જે મારો ઉકળાટ શાંત પાડે!

આ અરસામાં મારી બા માંદાં પડ્યાં. વાત એમ બની કે ડરબનમાં રહેતા ગુજરાતી મિત્રોમાંના એક ભાઇની પત્ની હવાફેર માટે અમારે ત્યાં આવી રહ્યાં. તેમને ક્ષય રોગ હતો. એ બાઇનું શરીર સાવ સાંઠી જેવું થઇ ગએલું અને ઉધરસ રાતદિવસ તેમને આરામ ન લેવા દેતી. મારી બાએ તેમની તીમારદારી (નર્સિંગ) સવારથી સાંજ સુધી કરી. તેમની બધી હાજતો પૂરી પાડી અને લગભગ ત્રણેક અઠવાડીઆંની સેવાને અંતે તેમને લાભ થતાં તેઓ પાછાં ગયાં. એ બાઇના ગયા પછી થોડા દિવસમાં મારી બાને તેમની સેવામાં થએલા અતિ પરિશ્રમને કારણે ઝીણો તાવ લાગુ પડ્યો અને તેમને પથારી લેવી પડી.

ઘરમાં સૌને ચિંતા થઇ પડી. મને યે માતાની માંદગીની ભયંકરતાની કલ્પના આવી. મા વિનાનો થઇ જઇશ કે શું એવો ઊંડો ઊંડો ભય મનમાં પેઠો અને બાનો ખાટલો છોડી રમવા રખડવાનું ભણવા કરવાનું ન સૂઝ્યું. આખો વખત તેમની પાસે રહું, તેઓ માગે તે આપું અને પગને તળીએ ઘી ઘસ્યાં કરું. ઘરમાં બધાએ લીધેલી પૂરેપૂરી કાળજી અને પરિચર્યાને પરિણામે તથા ભગવાનની દયા હતી તેથી મારી બાને બેત્રણ અઠવાડીએ સૂવાણ થયું અને મારું હસવું રમવું સૂકાઇ ગયું હતું તે પાછું આવ્યું. રોગીની પરિચર્યાનો આ બીજો પાઠ મારે સારૂ મોંઘામાં મોંઘા ભણતરથી યે અમૂલો નીવડ્યો. વડીલોની સેવાનો મહિમા મને સમજાયો, કે એક જરાક જેટલી સેવા કરવાથી વડીલો તેને કેટલાગણી વધુ માને છે અને પોતાનો આશીર્વાદ ઉતારે છે. તથા ઉભરાતા વાત્સલ્યથી આપણામાં યોગ્યતા અને મનુષ્યત્વ ભરે છે. મારી બા સાજાં થયાં એ સુખ સાથે ભારે સંતોષ મને એ મળ્યો કે 'હું નાલાયક દીકરો નથી.'

મારી બાને પેલાં બાઇની સેવાસુશ્રૂષા નિમિત્તે જે માંદગી મળી તે ક્ષણિક હતી. તેઓ સાજાં થતાં એ સેવા મધુર સ્મરણ બની રહ્યું. પણ એ બાઇનો છોકરો ઘરમાં રહ્યો એટલા દિવસમાં મને જે કુસંગ ચડાવી ગયો એ મને સદાય માટે વળગ્યો. શહેરી છોકરાઓના કુત્સિત તોફાનોની વાતો તેની પાસે સાંભળવા મળતી. એ વાતોનું વર્ણન ન કરવામાં જ શ્રેય છે. એટલું જ કહું કે હું ઘરમાં એકલો હતો તે આવી કુસંગત કરતાં સારૂ હતું. એ છોકરો ગયો ત્યારે મને મનુષ્યના અનેકવિધ પાપોની અને દુષ્ટતાની જાણ થઇ. નાના મોટાં માણસો પવિત્ર ને સર્વાંગસુંદર નથી હોતાં એ સમજ્યો. તથા 'પાપ તો બધાં યે કરે છે એટલે આપણે હાથે પાપ થઇ જાય તો કંઇ ગભરાવાનું કારણ નથી' એ તેના સૂત્રનો મને પાશ લાગ્યો. એ મારૂં સદ્ભાગ્ય કે બાપુજીની છત્રછાયા સદૈવ મારે માથે પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ રીતે રહી એટલે આ અનિષ્ટ અંકુર હદબહાર વધી ન ગયું.

પુરુષોત્તમદાસ ભાઇના ગયા પછી શાળાનું કામ બંધ જેવું પડેલું તે જેકીબેન આવતાં ફરી શરૂ થયું. રંગુનવાળા ઝવેરી પ્રાણજીવનદાસ મહેતાનાં તેઓ દીકરી. બાપુજીની અને દા. મહેતાની બાળમૈત્રી એટલે જેકીબેન તો આવતાંની સાથે ઘરનાં સગાં સમાં થઇ ગયાં. તેઓનું ભણતર પણ સારૂં હતું. લંડન મૅટ્રિક

થએલાં અને ગુજરાતી પણ સારૂં જાણતાં. વચ્ચે વચ્ચે સંસ્કૃત શ્લોકો પણ સંભળાવતાં. નિશાળમાં બહુ ધીરજથી તેઓ દરેક વાત સમજાવતાં. શબ્દે શબ્દ તોળીને તેનો બધી રીતે અર્થ કરે. ઉદાહરણો ને વાર્તાઓથી પણ સમજાવે અને કલાકો સુધી એકને એક પાઠમાં અમને એકાગ્ર રાખે. એમની ચતુરાઈ તથા વિદ્વતાથી હું એમનો ભક્ત બની ગયો, એમની ઝીણામાં ઝીણી આજ્ઞા ઉઠાવવામાં હું ગૌરવ માનવા લાગ્યો. વચ્ચે વચ્ચે ભણાવવાનું છોડી તેઓ અમને કોઇ બગીચામાં લઇ જાય, ઝાડ પર ચડાવી ફળ તોડાવે, ખૂબ ખાય ને ખવરાવે અને વળી એ વાત બીજાઓથી છાની રાખવા કહે તો પણ મને જેકીબેન મહાન જ દેખાતાં. અને તેઓ જે કરે એ સારૂં જ કરે ખોટું કંઇ જ ન કરે એમ મને રહેતું.

તેમણે મને સંસ્કૃત પણ શીખવવા માંડ્યું. પહેલો શ્લોક શીખવ્યો,

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः।
पुण्यश्लोको विदेहश्च पुण्यश्लोको जनार्दनः॥

સંસ્કૃતના મંગળાચરણ માટે એ બહુ સરસ શ્લોક ગણાય. પણ મને ખબર નહોતી કે જેકીબેન પણ ફાર્મમાં જવાનાં છે. એક દિવસ બપોરે ભણાવી લીધા પછી જ્યારે એમણે કહ્યું કે 'કાગળ આવ્યો છે ને હવે ૭ સાત દિવસમાં હું ટૉલસ્ટૉય ફાર્મ પર જવાની છું', ત્યારે મારી ભૂલાઇ ગએલી—દબાઇ ગએલી—આકાંક્ષા ફરી ઊછળી ઉઠી અને હરકોઇ ઉપાયે જેકીબેન સાથે જવા મેં હઠ પકડ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે એ હઠ નિષ્ફળ ગયો. માત્ર એટલું થયું કે ફીનિક્સની બહાર કોઇ જગ્યાએ જવાનું ન મળતું તે મળ્યું. અને ફીનિક્સની પાસેનું વેરૂલમ ગામ જોવા મળ્યું.

જેકીબેનના ગયા પછી થોડે દિવસે સુરત જિલ્લાના પ્રસિદ્ધ કાર્યકર્તા શ્રી. પ્રાગજી ખંડુભાઇ દેસાઇ આવ્યા. તેઓએ સૂની પડેલી અમારી શાળામાં ફરી ચેતન આણ્યું, એમને લખવાનો બહુ શોખ હતો, અને અમને ભણાવતાં ભણાવતાં ય ચોપડી લખલખ કરતા. એમને ચોપડીઓ લખતા જોઇ મને પણ એટલે સુધી ભણવાનું મન થયું કે ચોપડી લખતાં આવડે.

હિંદુસ્તાનની સ્ટીમર મળતાં પ્રાગજીભાઇએ પણ ફીનિક્સ છોડ્યું અને અમારી શાળાનું કમઠાણ પાછું વિખાયું.

પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

ફોટોગ્રાફી

ચિત્રની બૅકગ્રાઉન્ડ સંભાળો

કૅમેરાના શટરને ગતિમાન કરતાં પહેલાં ઘણી વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ચિત્રવસ્તુ અને કૅમેરા વચ્ચેનું અંતર, વિષય પર પડતા છાયાપ્રકાશ, ચિત્રને અનુકૂળ તેની રચના અને તીવ્રતા, કૅમેરાનું એપર્ચર અને શટરની સ્પીડ, આ બધી વસ્તુઓ પર ટેવથી આંખ ને હાથ આપોઆપ ફરી જવાં જોઇએ. આ ઉપરાંત ચિત્રની બૅકગ્રાઉન્ડ (પાછળનું દૃશ્ય) તરફ ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે. ઘણા શિખાઉઓ તેના તરફ પણ દુર્લક્ષ્ય કરે છે; અને કેટલીકવાર બધી રીતે ઉત્તમ ગણાતું ચિત્ર બૅકગ્રાઉન્ડની કોઇ એકાદ ખામીથી જ માર્યું જાય છે. કોઇકોઇકવાર તો આવી બેદરકારીથી હાસ્યાસ્પદ ચિત્રો પણ ઊપજે છે. દાખલા તરીકે કોઇના પોર્ટ્રેટમાં માથામાંથી ઝાડનું થડ જ ઊગી નીકળતું હોય! માટે શટરની ચાંપ દાબતાં પહેલાં તમારા ચિત્રની બૅકગ્રાઉન્ડ તરફ અચૂક નજર નાખજો.

આકૃતિની ગોઠવણ પર ધ્યાન આપો

મિત્રો અને સગાંસંબંધીઓની છબીઓ પાડવાના પ્રસંગો સૌને મળે છે. એવે વખતે કૅમેરાના નાના વ્યૂફાઇન્ડરમાં બધી વસ્તુઓ, તેની પરસ્પર ગોઠવણ અને તેનું પરિણામ સહેલાઇથી જોઇ શકાતું નથી. લેન્સની એક ખાસિયત સમજી લેવાની જરૂર છે. દૂરની વસ્તુ કરતાં નજીકની વસ્તુ નાની હોય તોપણ ફોટોગ્રાફમાં તે વસ્તુ મોટી આવે છે અને દૂરની મોટી વસ્તુ ઘણી નાની દેખાય છે. ચિત્રકારો આને પર્સ્પેક્ટિવ કહે છે. આ કારણને લીધે કેટલીક વાર બહુ વિચિત્ર પરિણામો આવે છે. કોઇ માણસના હાથપગ તેના મોં કરતાં બેત્રણ ગણા મોટા પડે છે, અને શરીરના બીજા અવયવો બીલકુલ દેખાતા નથી અગર તો પ્રમાણમાં નાના દેખાય છે. આવે પ્રસંગે પાત્રની ગોઠવણ બરોબર સાચવી લીધી હશે તો અવયવોનાં પ્રમાણ અકુદરતી નહિ દેખાય. હાથપગ વગેરે અવયવોને મોંની આગળ, ધસી આવતા કે લેન્સ નજીક આવતા કદી રાખતા નહિ.

ફૉગ (Fog)–તેનાં કારણો અને ઉપાય

પ્લેટ કે ફિલ્મ ડેવલપ કર્યા પછી તેની આજુબાજુની કિનારીઓ સાધારણ રીતે બીલકુલ પારદર્શક–સફેદ કાચ જેવી રહેવી જોઇએ; કેમકે ફિલ્મની એ કિનારીઓ પર લેન્સમાંથી આવતાં પ્રકાશનાં કિરણો કદી પહોંચી શકતાં નથી. આમ છતાં કેટલીક નેગેટિવોમાં એ કિનારીઓ પર અથવા કોઇ વાર ફિલ્મના પણ અમુક ભાગ પર એક પ્રકારનું આવરણ આવી ગએલું દેખાય છે, અને તેથી નેગેટિવનો તેટલો ભાગ બાકીના

ભાગ કરતાં વધુ કાળાશપડતો અને ઓછો પારદર્શક હોય છે. ઘણીવાર તો આખી યે નેગેટિવ પર એવું ઝાંખું પડ પથરાએલું હોય છે કે જેથી નેગેટિવ આડે જાણે એક આછો ભૂખરો કાચ સળંગ લગાડી દીધો હોય તેવો ભાસ થાય છે. નેગેટિવમાં આ પ્રકારના દેખાતા આવરણને ફૉગ કહે છે.

લેન્સ સિવાય કૅમેરાના કોઈ બીજા ભાગમાંથી, ધમણમાંથી, પાછળના ઢાંકણામાંથી કે સ્લાઇડમાંથી ઘૂસી જતાં પ્રકાશનાં બીનજરૂરી કિરણોની અસરથી આ પ્રકારની ફૉગ થાય છે.

જ્યારે આખી યે ફિલ્મ ઉપર આવું એકસરખું ઝાંખું અને પાતળું ફૉગિંગ સળંગ દેખાતું હોય છે ત્યારે તો એ નેગેટિવ ઉપરથી પ્રિન્ટ કે એન્લાર્જમેન્ટ ઉતારતાં ખાસ હરકત આવતી નથી. એ વેળા ફક્ત એક્સ્પોઝર વધારવું પડે છે. પણ ઉત્તમ ઉપાય તો આવું બનતું અટકાવવું એ જ છે. જેની કિનારો નિર્મળ કાચ જેવી તદ્દન પારદર્શક હોય એ જ નેગેટિવ સર્વોત્તમ.

ડાર્ક-રૂમમાં ડેવેલપમેન્ટ વેળા ચાલુ રાખેલો પ્રકાશ વધુ-પડતો તીવ્ર અગર unsafe-બેસલામત હોય તો તેવા દીવા કે પ્રકાશની અસરથી પણ ફૉગ ઊપજે છે. (તેથી જ ડેવેલપિંગ ટૅન્કમાં ધોવાએલી નેગેટિવમાં ફૉગ નથી હોતી). પણ આ ફૉગ નેગેટિવના દરેક ભાગમાં એકસરખી હોતી નથી; કેમકે એવી ફૉગ દીવાના સીધા પ્રકાશમાં આવી જતા ભાગોમાં જ થાય અને બાકીનો ભાગ તેની અસરથી પર રહે. આ પ્રકારની ફૉગ એ નેગેટિવનો મૃત્યુઘંટ છે. આવી ફૉગવાળી નેગે-ટિવમાંથી સારા પ્રિન્ટ કે એન્લાર્જમેન્ટની આશા રખાય જ નહિ.

ત્રીજા એક પ્રકારની ફૉગ પણ આખી યે નેગેટિવમાં એક-સરખી પડદો પાથરનારી હોય છે; પણ તે કેમિકલને કારણે થાય છે. પ્લેટ કે ફિલ્મની બનાવટ પછી વધારેપડતો સમય વીતી ગયા બાદ જ્યારે તે વપરાય છે ત્યારે આ જાતની પથરાએ-લી (જનરલ) ફૉગ થાય છે. માટે જૂની પ્લેટ કે ફિલ્મ કદી વાપરતા નહિ. કેટલીકવાર અયોગ્ય અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પ્લેટ કે ફિલ્મને મૂકી રાખવાથી પણ ફૉગ દેખાય છે. ગરમી, ભેજ, ડાર્કરૂમમાં બીજી દવાઓમાંથી નીકળતા બાફ અથવા ગંદી હવાની અસરથી પણ ફૉગ ઉપજે છે. આને ઘણા 'કેમિકલ ફૉગ'ના નામથી ઓળખે છે. ઉપરાંત, સેન્સિટિવ વસ્તુઓ તેના સેન્સેટિવપણાના પ્રમાણમાં પણ જુદેજુદે વખતે (વહેલી મોડી) ખરાબ થઇ જાય છે. સેન્સિટિવ ઇમલ્શનો—ઑર્થો-ક્રૉમૅટિક અને પૅન્ક્રૉમૅટિક—જલદીથી બગડી જવાનો ભય રહે છે. આ ફૉગ પ્લેટની કિનારીઓ જોવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આવી ફૉગ થવાનો સંભવ હોય ત્યારે એટલે કે જૂની કે બગડી ગએલી ફિલ્મ અથવા પ્લેટ વાપરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ડેવે-લપરમાં પોટૅશિયમ બ્રૉમાઇડનું પ્રમાણ વધારવાથી ફાયદો થાય છે. પણ તે વાપરવાથી ફૉગનો સદંતર નાશ તો થતો નથી જ.

જનરલ ફૉગ માટે ઘણીવાર ડેવેલપર અને સોલ્યુશન પણ જવાબદાર હોય છે. ખાસ કરીને ડેવેલપરની બનાવટમાં વપરાતી દવાઓનાં પ્રમાણો એકબીજાને માફક નહિ આવવાથી અગર તો અશુદ્ધ કે બગડી ગએલી દવાઓથી એવું પરિણામ આવે છે. લાંબા વખતથી બનાવી રાખેલા ડેવેલપરમાં સોડિયમ સલ્ફાઇટનું રાસાયણિક સ્વરૂપ હવાથી ફેરવાઈ જાય છે અને તેમાંથી સલ્ફેટ ઉત્પન્ન થવાથી નેગેટિવમાં ફૉગિંગ થાય છે. સોડિયમ સલ્ફાઇટનું પ્રમાણ ડેવેલપરમાં વધારે હોય ત્યારે પણ એ જ અસર ઊપજે છે.

જલદીથી ડેવેલપિંગ કરવાની ઉતાવળમાં, સ્ટ્રૉંગ-કૉન્સેન્ટ્રેટેડ સોલ્યુશન વાપરવાથી અગર બહુ જ ગરમીમાં કે ધીમા ડેવેલપરમાં લાંબા સમય સુધી ફિલ્મ યા પ્લેટનું ડેવે-લપિંગ કરવાથી પણ ફૉગ દેખા દે છે. અન્ડર એક્સ્પોઝરવાળી નેગેટિવમાં છાયાવાળા ભાગોમાં ડીટેલ (શૅડો ડીટેલ) આણવાની આશામાં ને આશામાં વધારે વખત ડેવેલપમેન્ટ કરવાનું મન થાય છે; પણ તેવી રીતના 'ફૉર્સ્ડ ડેવેલપમેન્ટ'થી ફૉગવાળી નેગે-ટિવ આવે છે અને નેગેટિવ સુધારવાને બદલે બગાડી બેસાય છે.

જનરલ ફૉગ કાઢવાના કેટલાક ઉપાયો સૂચવાય છે, પણ તે બધા જોખમભરેલા હોય છે. પોટૅશિયમ ફેરીસાઈનાઈડ અને હાઇપોના નરમ સોલ્યુશનમાં નેગેટિવ બોળવાથી આછી ફૉગ જતી રહેવાનો પૂરો સંભવ છે; પણ એ પ્રયોગ કાળજીપૂર્વક કરવો જોઇએ, નહિ તો બારીક ડીટેલ જતી રહેવાનો ભય રહે છે.

હરીફાઇનું પરિણામ

પહેલું ઈનામ: 'અંકગણિતની શરૂઆત'—ભાઇ એસ. એન. કાદરી (અમદાવાદ); બીજું ઈનામ: 'નાવ ખેવૈયા, જીવનસાથી' —ભાઇ મફતલાલ દૂધીઆ (અમદાવાદ); ત્રીજું ઈનામ: 'તમારૂં સંભાળો'—ભાઇ નરેન્દ્ર અધ્વર્યું (મોતા); ઉત્તેજના ઈનામ: 'વર્ષાઋતુમાં પ્રતિબિંબ'—ભાઇ અજીત કાપડીઆ (મુંબાઇ). નોંધપાત્ર (ગુણ પ્રમાણે) ૧ 'વેણી'—શ્રીદામ ભટ્ટ (અમદાવાદ); ૨ 'મીરાંબાઇનું મંદિર, ચિત્તોડ'—ભાઈ એચ. લાલ (મુંબાઇ); ૩ 'સ્વૈરવિહાર'—ભાઇ નવનીતલાલ શાહ (વડોદરા).

આ માસે આવેલો સમૂહ વિષયની વિવિધતાથી ભરપૂર છે.

ચિત્ર પર કાપવાની છરી ફેરવતાં ડરો નહિ. ભાઇ દૂધીઆના ચિત્રને જમણી ધારથી એક ઇંચ કાપવું પડયું છે. 'તમારૂં સંભાળો' ચિત્રને નીચેથી બે ઇંચ, જમણી તરફની ધારથી એક ઈંચ અને ઉપરથી અરધો ઇંચ કાપતાં આટલું જોરદાર બને છે.

Rolleiflex Magazine

'રોલાઇફ્લેક્સ મૅગેઝીન' નામનું ફોટોગ્રાફીનું એક ત્રૈમાસિક આગફા ફોટો કંપની તરફથી શરૂ થયું છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ ૧-૧૪-૦ છે અને છુટક અંકની કિંમત ૦-૮-૦ છે. આગફા ફોટો કંપનીનો માલ વેચનારી બધી દુકાનો પર તે મળી શકશે. જોકે હિંદુસ્તાનમાં આ કીમત ઘણાને ભારે લાગશે. આ પત્ર રોલાઇ-ફ્લેક્સ કૅમેરાવાળાઓને ઉપયોગી થઇ પડશે. **બલવન્ત ભટ્ટ**

મારી સફર

જેમાં જીવનમાં જ્ઞાનદૃષ્ટિ ખોલવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા અનાયાસ અનુભવોની પરંપરા આગળ ચાલે છે. [૬]

અનુભવની ચાળણીમાં ચળાયા વિનાનું જ્ઞાન આંધળાના હાથમાં આરસી સમાન છે. અનુભવ વિનાનું જ્ઞાન નકામું છે, તેમ જેમાં કંઈ સહન ન કરવું પડે તે અનુભવ પણ નકામો છે. જાણ્યે-અજાણ્યે પણ મારી સફરમાં મારે સહન કરવાનું હતું જ. અનાયાસે એમાંથી અનુભવનો સંગ્રહ થતો ગયો અને જ્ઞાનપ્રકાશનાં કિરણોએ મારી દૃષ્ટિ ખોલી.

ગામ છોડીને પેથાપુરને રસ્તે ચાલવા માંડ્યો. ભૂખથી વ્યાકુળ થવા માંડ્યો. આંતરડાં વળ ખાવા લાગ્યાં. મગજ જાણે ખાલી ખાલી હોય એમ ભાસવા માંડ્યું. થોડે દૂર જતાં રસ્તાની બંને બાજુ થોરની ઊંચી અને ગીચ વાડ આવી. તેના પર એક જગ્યાએ ખરખોડીના(જેને દોડી પણ કહે છે) વેલા જોયા. એનાં પાન, ફૂલ અને સૂડિયાં (દોડા) પહેલાં ખૂબ ખાધેલાં, સ્વાદમાં પણ સારાં. હું તો જોતાં જ પોટલું નીચે મૂકીને પાંદડાં તોડી ખાવા માંડ્યો. ચાર-છ પાંદડાં અરધાં ચાવ્યાં ન ચાવ્યાં ને ગળે ઉતારી ગયો. પાશેરેક પાંદડાં પેટમાં જાય તો ભૂખ જરા પાછી હઠે એવો સંભવ હતો. પણ તેમાં વિઘ્ન આવી નડ્યું. ગામ તરફથી આવતો કોઈ માણસ મારી પાસે આવી પહોંચ્યો.

'કેમ, શું ખાઓ છો?' તેણે જરા વિસ્મયથી પૂછ્યું.

'કંઈ નહિ.' શરમાઈને મેં જવાબ દીધો.

પાંદડું હાથમાંથી સરી પડ્યું અને શરમથી લાજતો હું પોટલું ઉપાડવા લાગ્યો.

'કેવા છો?' તેણે ફરી પૂછ્યું.

'સાધુ'; મેં કહ્યું.

'ભૂખ્યા છો?'

'ના, ના.'

'ભૂખ લાગી હોય તો ચાલો ગામમાં, રોટલો ખવડાવું. સાધુને શરમ શી?'

પણ મારે તો શરમનો બોજો ઉઠાવવો ભારે થઈ પડ્યો. પોટલું લઈને ઝટ ઝટ ચાલતો થયો. વિક્ષેપ પાડવા બદલ મેં તે માણસને શાપ તો ન દીધો, પણ દિલગીર ઘણો થયો.

સૂર્યદેવે શૈશવનો ત્યાગ કર્યો અને કિશોર બન્યા. શાળી ઉષ્માભર્યાં કિરણો સાબરમતીના પ્રવાહ પર ચળક્યાં. વાંક વળીને ઢોળાણ ઊતરતાં મેં કિનારા પર ગાયો ચરતી જોઈ. હું, ખરેખર, થંભી ગયો. કેવું સુખી જીવન આ ઢોરનું? અરે રે! મનુષ્ય માટે જ ઉદરપૂર્તિની આટલી વિટંબણા? માણસોને એવી વ્યવસ્થા કુદરતે કેમ ન આપી? ત્યાં તો જાણે વાતાવરણ બોલી ઊઠ્યું: 'ચૂપ રહે! જોતો નથી, ફળફૂલ કોને માટે હતાં? તારા માટે જ. અનાજ એ તો પંખીઓને ચણવાનો દાણો છે. પણ તેં તો તારું છોડ્યું અને બીજાનું લૂંટી લીધું. તેં અનાજ ખાવાનું શરૂ કર્યું, અને ઉપાધિ વહોરી. કેમકે તું તો પાકેલો ખોરાક જ ખાવાને નિર્માયો હતો એટલે અનાજ પકાવવાની તેં કળા શોધી. બુદ્ધિની બક્ષિસનો તેં એમાં ઉપયોગ કર્યો. પછી તો તેં કૃત્રિમ ખોરાકનો શબ્દકોષ જ તૈયાર કર્યો છે ને? તારું અરધું જીવન તો એની પાછળ જ જાય છે. બાકીનું તેનાથી થતી બીમારીનું નિદાન કરવામાં ખર્ચે છે.

આ લખું છું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, પણ તે વખતે અસ્પષ્ટ સમજાયું હતું. એ પ્રસંગે—વિચારે જ મને પ્રાકૃતિક જીવન-વ્યવહાર વિષે જાગતો રાખ્યો અને હજીસુધી જાગતો જ છું.

તરસ તો લાગી જ હતી. સાબરનાં સ્વચ્છ પાણી ખોબે ખોબે પીધાં અને ભર્યા પેટથી ભૂખ ભાંગશે સમજીને બે ખોબા વધારે પાણી પી ગયો. ખરેખર, કંઈક શાંતિ તો વળી જ. સામે કિનારે પહોંચતાં જ થાક જાણે થાકી ગયો હોય તેમ બોલી ઊઠ્યો: 'ભાઈ, હવે તો મારાથી રાહ નહિ જોવાય. અહીં જ બેસી જા અને મને જરા આળસ મરડવા દે.' બોરડીના ઝાડ નીચે શ્વાસ છોડી બેઠો. શિયાળાના ધરડા દહાડા હતા. બેઠાં બેઠાં બોરડી પર નજર કરી. બોર તો ખરી પડ્યાં હતાં. એક અધસૂકું બોર હાથ લંબાઈને છેટે પડ્યું હતું. મેં લીધું અને લાળ ટપકે તે પહેલાં જ મોંમાં મૂકી દીધું. પણ સ્વાદમાં વિચિત્ર નીકળ્યું. રસ ગળે ઉતારતાં ખરખરાટ લાગ્યો અને જોરથી ઉધરસનું ઠસકું આવ્યું. ભૂખ્યે નિર્બળ બનેલા માથાનાં તંતુઓ ઠસકું સહન ન કરી શક્યાં

અને મને અંધારાં આવી ગયાં. લાંબો થઇને ઢળી પડ્યો. પણ એ બેચેની થોડો વખત રહી. ભૂખનું દુઃખ અનુભવ્યું ખરૂં. જરા શાંતિ વળતાં બે ખોબા પાણી પીને ઊઠ્યો. સામે ગામ દેખાયું. હું મારગ ભૂલ્યો હતો. આ પેથાપુર નહિ, પણ સાદરા હતું.

કિનારે જ બમભોળાની ધજા મંદિરના શિખર પર ફરકતી જોઇ. ચાલો, એ જ નિરાધારનું સ્થાન; નિરુદ્યમીનું કર્મસ્થાન; ઢોંગીઓનું વિહારસ્થાન; લોભીઓનું દાનસ્થાન; અજ્ઞાનીઓનું જ્ઞાનસ્થાન. ચાલો, ત્યાં જ વિસામો મળશે. ગયો. ઊંચા પડથાર ઉપર મહાદેવનું મંદિર હતું. ચારે ફરતો વંડો હતો. પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા તરફ બે મકાનો હતાં. એકમાં માણસોની ખૂબ ધમાલ હતી. મહાદેવનાં પગથિયાં ચડીને બહાર બેઠો. ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો દોડતાં આવતાં અને સીધાં પેલા ધમાલવાળા મકાનમાં ઘૂસી જતાં બિચારા મહાદેવ તરફ કોઈ નજર પણ ફેંકતું નહિ. પછી ખબર પડી, કે ત્યાં વલ્લભી સંપ્રદાયના લાલબાવા ઊતર્યા હતા. લોકોની ઘેલછા, દોડવામાં બાઘાપણું અને મોં પર અંધશ્રદ્ધાના ભાવ જોઇને હું મનોમન હસતો જ હતો. સંકુચિત ધર્મભાવનાએ મારામાંથી વિદાય લઇ લીધી હતી. સત્યાર્થપ્રકાશ ઘણી વખત વાંચી ગયો હતો અને કટ્ટર આર્યસમાજી તરીકે જીવવાના મને કોડ પણ હતા.

'દેવકો છોડકે આદમીકો પૂજતે હૈ!' પાછળથી અવાજ સંભળાયો.

મેં મોં ફેરવ્યું. માથે ભગવો સાફો, ગળામાં રૂદ્રાક્ષ અને ભગવી કફની પહેરેલો સાધુ મંદિરમાંથી નીકળીને મંડપમાં આવતો જોયો. તેણે મહારાજનાં દર્શન કરવા દોડી જતાં સ્ત્રી–પુરુષોને ઉદ્દેશીને જ કહ્યું છે, એ હું સમજી ગયો. તેની સામે જોઇને 'સાચું છે' એમ કહેવાના અર્થમાં હું હસ્યો. સાધુએ પણ મારા હસવામાંથી કંઇક અર્થ કાઢ્યો અને મારી પાસે આવીને પૂછ્યું:

'કોણ ભેખ?'

'હું તો બ્રાહ્મણ છું.'

'કેમ નીકળ્યા છો?'

'કાશીએ ભણવા જવું છે.'

'કાશીએ?'

'હા.'

'ક્યાંથી આવો છો?'

'કાઠિયાવાડમાંથી.'

'આમ કાશી ક્યાંથી જશો?'

'ચાલીને જવું છે.'

સાધુ મારા આ શબ્દો સાંભળીને ઘડીક તો મારી સામે જોઇ રહ્યો. હસીને બેસી ગયો. મને બનાવતો હોય કે મારી બાલિશતાની ગમ્મત કરવા ઇચ્છતો હોય તેમ તેણે કેટલીક પૂછપરછ કરી; પણ મારા જવાબો સાંભળીને તે ઢીલો થઇ ગયો. તેને લાગ્યું કે હું રમત કરીને ચાલ્યો નહોતો, પણ તેની પાછળ પૂરી દૃઢતા હતી. પછી તો વલ્લભી મહારાજની વાત ચાલી.

હું જેમ જેમ એની ખંડનીય વાતોને પુષ્ટિ આપતો ગયો, તેમ તેમ સાધુ વધારે ખીલતો ગયો. પોતે નિરાકાર શિવ સિવાય કોઇને નથી માનતો એ છેવટનો સાર હતો. મારી સંમતિથી તે ઘણો જ ખૂશ થયો અને બોલ્યો: ચાલો, સામાન મારે ત્યાં મૂકો અને ખીચડી બીચડી રાંધો.'

મને તો જાણે અમૃતદાન મળ્યું. ખીચડીમાં જ જાણે બધો સ્વાદ કેંદ્રિત થયો હોય તેમ નામ સાંભળતાં જ મોં ભીનું થયું. પોટલું ઉઠાવ્યું અને સાધુ પાછળ ચાલતો થયો. ધર્મશાળાના એક ખૂણામાં તેની ઓરડી હતી. બીજે છેડે મથુરિયા ચોબા ઊતર્યા હતા. મેં મારૂં પોટલું ખીંટીએ લટકાવી દીધું અને બેઠો. સાધુએ બળતણ આપ્યું; દાળ ચોખા આપ્યા. ખીચડી પકાવી. ઠંડી થાય અને પછી જમું એટલું યે ધારજને ન રુચ્યું. બળતી આંગળીએ પણ ખીચડી ખાવા માંડ્યો. વાહ! શી મીઠી ખીચડી! એ સ્વાદ અને ગરમ ખીચડીમાંથી નીકળતી વરાળની ગંધ હજી મને યાદ આવે છે. હજી પણ જ્યારે જ્યારે ખીચડી જમવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે તેની ગંધે સાદરાની ખીચડી યાદ આવે છે.

સાધુ બેત્રણ કલાક નીરાંતે ઊંઘ્યો. ખીચડીના ઘેનમાં મેં આમતેમ આંટાફેરા કર્યા.

સાંજે ધમાલ થઇ. બીજે ખૂણે પડેલા ચોબામાંથી એક જણ બેસવા આવ્યો. ચોબાની મંડળી રામભક્ત હતી. ત્રિવેણીસંગમ થયો હતો. સાધુ શૈવ, ચોબા રામભક્ત અને સામે વૈષ્ણવના મહારાજ! આવતાંની સાથે જ ચોબાએ મને ક્યાં રહેવું, ક્યાં જવું, વગેરે પૂછ્યું.

મેં કાશી જવાનું જણાવ્યું.

'બ્રાહ્મણ થઈને આમ સાધુ જેવી કફની પહેરી છે! શું કાશી જવાના ને ભણવાના? ભટકતા ફરવાના!' ચોબાએ કહ્યું.

હું તો ચૂપ બેસી રહ્યો. મારી મૌનવૃત્તિનો સાધુને પરિચય થઈ ગએલો. તેણે તરત જ કહ્યું. 'વેશ પહેર્યે કોઈ સાધુ નથી બનતો. શિયાળ સિંહનું ચામડું ઓઢે તો સિંહ ન બને.'

ચોબાએ અવળું જ ઉપાડ્યું: 'ન શું બને? રામનામના મહિમાથી તો પત્થરમાંથી અહલ્યા થઈ ગઈ.'

'તમે દશરથના કુંવરને રામ કહો છો?' સાધુએ કહ્યું. 'દશરથ તો રાજા હતો. એનો છોકરો તે કંઈ ઘટઘટ રમતો નારાયણ રામ નહોતો. રામ તો એક જ, એ જન્મેય નહિ અને મરેય નહિ.'

બસ, પછી તો લાગી પડી. ચોબો રામાયણમાંથી રામમહિમા સંભળાવતા મંડ્યો. સાધુ પહોંચેલો હતો, એટલે તે કહે કે ચોપાઈઓ તો તુલસીદાસે લખી છે. ખૂબ ચર્ચા ચાલ્યા પછી આખરે, 'સાધુ થઈને આવું બોલો છો?' કહેતો ચોબો થાકીને ગયો.

સાધુએ એક ગોદડી આપી અને હું શાંતિથી ઊંઘી ગયો.

જીવરામ જોષી



કિર્લોસ્કરનાં કટાક્ષચિત્રો (ક્રમાંક ૫) **લક્ષ્મીનો સ્વયંવર**

(ચિત્રકાર - શંકરરાવ કિર્લોસ્કર . . . લેખક - પ્રોફેસર ના. સિ. ફડકે)

લક્ષ્મીનો જન્મ કમળમાંથી થયો હોવાનું મનાય છે. પરંતુ એમ છતાં યે, કમળ જેવી નાજુક પ્રકૃતિના ને નિરુદ્યોગની મફતની સેજ પર સૂનારા માણસના ગળામાં તે માળ પહેરાવશે એવી અપેક્ષા રાખવી એ ભૂલ જ છે.

લક્ષ્મીને સગોત્ર વિવાહ ગમતો જ નથી તે જાતે નાજુક ગોત્રની છે, છતાં તેને સદૈવ ઉદ્યોગમાં નિમગ્ન રહેનાર અને ખડતલ ગોત્રનો જ પુરુષ હમેશ ગમે છે. એના પિયેર કમળપત્ર પર ઝાકળબિંદુઓનાં મોતી પુષ્કળ છે; પણ એ એને બીલકુલ ગમતાં નથી. એને તો શ્રમના ઘર્મબિંદુઓથી સુશોભિત થએલા માણસનો ચહેરો જ ભાવી જાય છે.

ઉદ્યોગ વિના લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી, અને કદાચ થાય તો પણ બહુ ટકતી નથી. ઊલટું, જે અવિશ્રાંત ઉદ્યોગ કરે છે તેની થોડો વખત લક્ષ્મીએ અવહેલના કર્યા જેવું લાગે, છતાં કોઈક દિવસ હળવેક રહીને તેની પાછળ આવી, તેના જ ગળામાં એ માળ પહેરાવી દે છે, એ ચોક્કસ.



ચિન્તા

પાછલા ઓટલા ઉપર રશ્મિ બેઠી હતી. તેના મોઢા ઉપરથી તમામ લોહી ઊડી ગયું હતું. નાનકડી હડપચી ઉપર ગંભીરતાથી હાથ ટેકવી એ બેઠી હતી. વિચારમાં પડી હોય એમ દેખાતું, છતાં ખરું જોતાં તે કાંઈ જ વિચાર કરતી નહોતી. નજીક આવતા ભયથી તેનું મન વ્યાકુળ બની ગયું હતું. તે દિવસે રસોડામાં મહારાજ ગંગાબાઈને કહેતા હતા કે 'ભગવાનનું નામ લો, તો સૌ સારાં વાનાં થશે.' રશ્મિને થોડી વાર તે અખતરો કરવાની ઇચ્છા થઈ, પણ તેમાં બે મોટા વાંધા હતા. ઈશ્વરની પ્રાર્થના તો પથારીમાં જ થાય ને?—કાં તો રાત્રે સૂતાં પહેલાં કે સવારે ઊઠ્યા પહેલાં. અત્યારે ભરબપોરે એની પ્રાર્થના કોણ સાંભળે? વળી બા કહેતી હતી કે સારા કામમાં ભગવાન મદદ કરે... રશ્મિને તો કરેલી ચોરીમાંથી ઊગરી જવું હતું. તેમાં ભગવાનની મદદ માગવાની તેની હિંમત જ ન ચાલી.

રશ્મિની હાલની મૂંઝવણનું કારણ જાણવા માટે છ મહિના પહેલાંનો એક બનાવ યાદ કરી લેવો પડશે. રશ્મિના કાકા ઘેર આવે, ત્યારે ઘરનું આખું બાળમંડળ ખીલી ઊઠતું. તોફાન કરવું, ઉજાણીએ જવું, મોડી રાત સુધી જાગવું, ઘાંટા પાડીને બોલવું —એ બધું જ વરસમાં બે વાર કરવાની છૂટ મળતી, તે કાકા રજામાં ઘેર આવે ત્યારે.

કાકા દૂર રહેતા. બાર મહિનામાં બે જ વાર આવતા. જ્યારે આવતા ત્યારે દરેક જણ માટે કાંઈનું કાંઈ લેતા આવતા. એ ઘરમાં આવે ત્યારે છોકરાં ગમે તેટલી મસ્તી કરે તોપણ કોઈ વઢતું નહિ. આ બધાં કારણોને લીધે સૌ છોકરાંના મનથી કાકા પરીઓની વાર્તાના એક રાજકુમાર જેવા લાગતા. કાકાને બધું જ આવડે. રશ્મિની ઢીંગલીનો પગ તૂટી ગએલો તે એમણે જ સાંધી આપેલો. કિશોર અને મનોહર વચ્ચે રમકડાના એન્જિન માટે જે ભયંકર લડાઈ થએલી, તે પણ કાકા આવ્યા કે તરત જાદુની માફક પતી ગએલી. અપર્ણાએ બાપુના કામના કાગળ ઉપર શાહીનો ખડિયો ઢોળી દીધેલો, ત્યારે ગભરાટથી સૌ છોકરાં ધોળી પૂણી જેવાં થઈ ગએલાં. કાકાએ તરત સમુદ્રફીણથી કાગળ સાફ કરી આપ્યો—(અને પછી ઘણે દિવસે કહ્યું કે એ કાગળ તો કાંઈયે કામનો નહોતો, ફક્ત બહુ દિવસો ઉપરનું જૂનું છાપું જ હતું!) પડોશીની ગાડીનો ઘોડો એક વાર મનોહરે છૂટો કરી નસાડી મૂકેલો, ત્યારે પણ કાકાએ જ તે પકડી આણેલો. આ રીતે કુટુંબનાં સઘળાં છોકરાંઓને કટોકટીને પ્રસંગે મદદ કરી, કાકાએ તેમના હૃદયમાં પ્રથમ સ્થાન લીધું હતું.

કાકાને ગયે છ મહિના થયા હતા. આજે સાંજે કાકા આવવાના હતા. નાની અપર્ણાએ કાકાનું નામ 'બેસતું વરસ' પાડ્યું હતું. જે આવે ત્યારે બધાંને હરખ થાય, જેની બહુ દિવસોથી વાટ જોવાય, તે બેસતું વરસ જ કહેવાય ને? કિશોરે કાકા માટે ઉતરાણમાં પતંગોમાંથી એક પાવલો શીંગોડાદાર પતંગ સાચવી રાખ્યો હતો. કાકાને જેમ ભેટ આપવી ગમતી, તેમ લેવી પણ બહુ જ ગમતી. ગયે વર્ષે રશ્મિએ ઇનામી પડીકામાંથી નીકળેલી પિત્તળની વીંટી કાકાને આપેલી, તે કાકાએ ખરેખર આખું અઠવાડિયું પહેરેલી!

આવા માનીતા કાકા આવવાના હતા, છતાં રશ્મિ કેમ આજે દુઃખી હતી? અંદરના ઓરડામાં અપર્ણા મા સાથે તકરાર કરતી હતી: 'હું ચણીઓ-

કબજો પહેરીને સ્ટેશને નહિ જાઉં; કાકા મને 'ડહાપણુ ડાહીલી' કહી ચીઢવશે. મને કિશોર માફક સુરવાળ ને પહેરણુ પહેરાવો.' કિશોર અને મનોહર તો બપોરના અઢી વાગ્યાથી તૈયાર થઇ ગયા હતા. રશ્મિ જ એકલી શૂનમૂન જેવી પાછલા ઓટલા ઉપર બેસી રહી હતી. તેનું એક કારણુ હતું.

ગયે વખતે કાકા ઘેર આવ્યા ને પાછા ગામ ગયા. પાછા ગયા તે જ દિવસે સાંજે રશ્મિની દાનત બગડી ને દુઃખના ગણેશ મંડાયા. કાકા ગયા ને કાંઇ ગમતું નહોતું. મા, બાપુ સાંજે બહાર ગએલાં. રશ્મિને એકદમ કાંઇક ખાવાનું મન થઇ આવ્યું તેણે રસોડામાં ખાંખાંખોળાં કરવા માંડ્યાં. દાળમાં નાખવાની આમલીનો એક મોટો ગોળો એને હાથ લાગ્યો. તેમાંથી લેવાય તેટલી આમલી લઇ તે બહાર દોડી આવી. ઓટલા ઉપર જ ફોઇબા મળ્યાં. રશ્મિના બંને હાથમાં આમલી હતી; મોઢામાં આમલી હતી. ચોર આબાદ પકડાયો! ફોઇબાએ ત્રાડ પાડી: 'ઊભી રહે! ચોરી કરે છે? તારા બાપુ તારે માટે ઉધરસની દવા મગાવે છે, ને તું એમની પૂંઠ પાછળ ચોરી ચોરીને આમલી ખાય છે? આવવા દે તારા કાકાને, હું તારી ચોરીની વાત એમને જ કહી દઇશ.'

રશ્મિએ બધી આમલી પાછી મૂકી દીધી. આમલી ન ખવાઇ તેનું તેને દુઃખ નહોતું, પોતે ચોર ઠરી તેનું યે એટલું દુઃખ નહોતું; પણુ કાકાને ખબર પડે કે રશ્મિએ ઉધરસ થએલી ને આમલી ચોરી, તો?

આ જ રશ્મિની ચિન્તાનું મૂળ હતું. એ જ કારણે આ આખા યે છ મહિના એ બેચેન હતી. તે હસતી, રમતી; પણુ કાકાનું નામ આવતાં ગંભીર થઈ જતી. કાકાને આવવાના દિવસો જ્યારે બધાં છોકરાં ગણવા મંડ્યાં, ત્યારે રશ્મિને થયું કે કાકા આ ફેરી ન જ આવે તો? વચ્ચે એક વાર કાકાનો કાગળ હતો કે કદાચ આ ફેરી મારાથી ન યે અવાય, ત્યારે રશ્મિના નાનકડા નિમકહરામ હૃદયમાં કેવો આનંદ થએલો? પણુ પછી આખરે કાકાને રજા મળી હતી. આજે સાંજે તો તે આવવાના હતા! ફોઇબા ક્યારે ફરિયાદ કરશે? કાકાને ચોરીની બહુ જ ચીડ હતી. કાકા શી સજા કરશે? ઊજાણીમાં નહિ લઇ જાય? નાટકમાં ભાગ નહિ લેવા દે? હાય હાય! કદાચ સમૂળગા અબોલા જ લેશે તો?

એકદમ રશ્મિએ કાંઇક નિશ્ચય કર્યો. ઘણી યે વાર એ વિચાર તો તેને આવેલો, પણુ એમ તો એ બહુ અભિમાની હતી. પણુ અત્યારે તેને બીજો કાંઇ રસ્તો સૂઝ્યો નહિ. તે દોડતી દોડતી રસોડામાં ગઈ. સદ્‌ભાગ્યે ફોઇ એકલાં જ હતાં. 'ફોઇબા!–' રશ્મિ બહારથી હિંમત દેખાડતી, પણુ અંતરથી ગભરાતી બોલી, 'ફોઇબા! એક વાત માનશો? આજે કાકા આવે છે–આમલીની વાત એમને ના કહેશો–ફોઇબા! હું ફરી કદી એવું નહિ કરૂં.'

ફોઇબા રસોઇમાંથી ઊંચું જોઇ બોલ્યાં, 'આ શું બકે છે, રશ્મિ? કઇ આમલીની વાત?' ત્યારે એ શું શક્ય હતું? શું ફોઇબા આમલી ને ચોરીની વાત સાચે જ ભૂલી ગયાં હતાં? હવે રશ્મિને હિંમત આવી. છ મહિના પોતે કેવી ચિન્તામાં ગાળ્યા હતા, તે તેણે ફોઇબાને અથેતિ કહી સંભળાવ્યું. આમલીની ચોરીની વાત કાકા જાણશે તો શું થશે, એ ચિન્તાથી તેના બાલ–હૃદય ઉપર પથરા જેવો ભાર પડ્યો હતો.

ફોઇબા તો વાત સાંભળી હસી પડ્યાં ને બોલ્યાં, 'ગાંડી છોકરી! મને તો હજી યે સાંભરતું નથી કે તેં ક્યારે આમલી ચોરેલી. પણુ તેં ચોરી કરી જ હશે તો તને ઘણી વધારે શિક્ષા થઇ છે. હું કાંઈ કાકા પાસે એવી ચાડીચુગલી ખાવા નવરી નથી. જા, મોઢું ધોઈ તૈયાર થઈ જા–સ્ટેશન ઉપર નથી જવું?'

રશ્મિને લાગ્યું કે તેને પગે પાંખો આવી હતી. તે દોડતી, કૂદતી, નાચતી પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી. દૂરથી કિશોર–મનોહરને જોઇ તેણે બૂમ પાડી. 'આજે કાકા આવવાના છે!'

સુરવાળ ને પહેરણુમાં શોભતી, પાસે ઊભેલી નાની અપર્ણા મશ્કરીભર્યા અવાજે બોલી, 'તમને આજે જ ખબર પડી? અમે તો છ મહિનાથી જાણુતાં હતાં.' પણુ અપર્ણાને શી ખબર કે રશ્મિએ કેટલું સહન કર્યું હતું! કાકાને આવવાના દિવસ માટેનો હરખ બધાંએ છ મહિનાથી કર્યો હતો. રશ્મિએ તો અબઘડી જ અનુભવ્યોને?

'કાકા આવવાના છે, કાકા આવવાના છે–બેસતું વરસ, પરીના રાજકુમાર.....' વગેરે લવતી લવતી રશ્મિ ઝટપટ તૈયાર થવા માંડી.

વિનોદિની નીલકંઠ

માધુકરી



વર્ષા

ભીડેલા આભને ભેદી કો' રાજબાળ
તાળીઓ પાડતી છૂટી;
બાપુના લાખ લાખ હેમર હાથીડલા
હાંકતી હાંકતી છૂટી.

ઘાટા અંબોડલાને મેલ્યા છે મોકળા,
રંગ ભરી રાસડે ઘૂમે:
લુંબઝુંબ તારલાના ટેટા ઝંઝેડતી
ચાંદા સૂરજને ચૂમે.

રૂંધ્યાં જોબન એનાં જાગી ઊઠચાં રે આજ
કાજળ ઘૂંટે છ કાઠીઆણી;
નવરંગી ચુંદડીના ચીરા ઉરાડતી
કોને ગોને છ મસ્તાની!

કોને પાવાને કાજ સંચી રાખેલ હતી
આવડલાં દૂધની કટોરી?
ચાંદા સૂરજ તણી ચોકી વચ્ચે ય તુંને
કોણ ગયું શીખવી ચોરી?

સંધ્યાને તીર એક બખ્તરિયો સ્વાર ને
ઘોડલાંની જોડ મેં દીઠી;
એની ઊલાડ ચડી ક્યાં ચાલી એકલી
ચોળી તું તેજની પીઠી?

વિજન ગગનના સીમાડા લોપતી
આવ રે આવ અહીં ચાલી;
સૂતી વસુંધરાને એક વાર સાદ કરી
પાઈ દે ચેતનાની પ્યાલી.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

આકાશને વાચા આપનાર માર્કવીસ ગગ્લીલ્મો માર્કોની

વીસમી સદીના જેના વહેવારૂ ઉપયોગે જગત આખાને આભારવશ બનાવી મૂક્યું છે એ વાયરલેસ અને રેડીઓ ટેલીગ્રાફીના શોધક ગગ્લીલ્મો માર્કોનીનું હૃદય બંધ પડી જતાં રોમ ખાતે અવસાન થયું છે. પાંચદસ દાયકા પહેલાંની પૃથ્વીના વિશાળતાને ખોબા જેવડી બનાવી મૂકનાર એની શોધોનું મહત્ત્વ હવાઇ વાનોથી યે વધુ છે અને એટલે જ 'વીસમી સદી'ની સંસ્કૃતિ સાથે એનું નામ ચિરસ્મરણીય બને છે.

એનો જન્મ ઇ. ૧૮૭૪ના એપ્રિલની ૨૫મી તારીખે બોલોના ગામ નજીક એક આયરિશ-ઇટાલિયન કુટુંબમાં થએલો. એના જન્મ પહેલાંના કાળથી જ વિજ્ઞાનીઓને તારનાં દોરડાં વગર સંદેશા મોકલી શકવાની શકયતા જણાઇ આવી હતી ને હેન્રીક હર્ટ્ઝ, કલાર્ક મૅકસવેલ ને ઓલિવર લૉજ જેવા નામીચા વિજ્ઞાનીઓ એની સિદ્ધિ પાછળ મચી રહેલા.

ફલોરેન્સ અને લેગહોર્નમાંના પોતાના અભ્યાસ દરમિયાન માર્કોનીને કાને આ પ્રવૃત્તિની વાતો અથડાઇ. આમ પણ ગણિત અને વિજ્ઞાનનો તે રસિયો હતો અને પદાર્થવિજ્ઞાન ને વીજળીમાં તો એને એટલો બધો રસ હતો કે પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પહેલાં જ એણે એમાં નિપુણતા મેળવી લીધી હતી. એટલે એ શોખે આ પ્રવૃત્તિમાં ઝંપલાવવા તેને ઉશ્કેરી મૂકયો ને ૨૧ વર્ષનો તરુણ માર્કોની વીજળીનો ઉપયોગ કરીને હવામાં ઇલેકટ્રોમૅગ્નેટિક મોજાં ફેલાવી, આકાશને વાચા આપવાના અખતરા પાછળ મંડી પડ્યો.

એક સરખી ખંત, વૈજ્ઞાનિક ઝીણવટ અને બુદ્ધિની કુશાગ્રતાથી સિદ્ધિ બહુ દૂર નથી રહેતી. માર્કોનીમાં એ બધું હતું, ને એને લઇને એ તરુણ ઇટાલિયને જગતનું વર્ષોનું સ્વપ્નું એક વર્ષમાં મૂર્ત કરી બતાવ્યું: ૧૮૯૫ના ઉનાળામાં પોતાના ગ્રામ્યનિવાસ પૉન્ટેકિયોમાં તેણે બીનતારી સંદેશાનો પહેલવહેલો સફળ અખતરો પાર પાડ્યો. એ સફળતા સાથોસાથ જ એ સિદ્ધિ પાછળ રહેલું વિશાળ ક્ષેત્ર પણ તેની નજરે ચડયું ને માર્કોનીએ એ સિદ્ધિના ક્ષેત્રફળમાં જ જીવન સમાવી લીધું.

૧૮૯૬માં ઈંગ્લંડ જઇ પોતાના પ્રયોગથી બ્રિટિશ સરકારને વાકેફ કરીને તેણે પોતાના યંત્રનો પેટન્ટ હક્ક પ્રાપ્ત કર્યો. થોડીક વધુ સંપૂર્ણતા અને યંત્રોની સુધારણા પાછળ એ મથ્યો ને એ સાલને આખરે તો એના યંત્ર વડે ચાર માઇલ અને છેવટે નવ માઈલ દૂર સુધી બીનતારી સંદેશા તે મોકલી શકયો.

અખતરા વધતા ગયા તેમ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ વધતી ચાલી ને નવને બદલે ૧૯૦૨ સુધીમાં નવસો માઇલ સુધીના સંદેશા શકય બન્યા. ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં એણે 'ટાઇમ્ડ સ્પાર્ક સીસ્ટમ' દાખલ કરી અને ૬૦૦૦ માઇલના અંતર સુધી સંદેશા મોકલવાનું શકય બન્યું. અને આજે તો એ બીનતારી સંદેશા લગભગ સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યા છે એમ કહી શકાય. રેડીઓ-ટેલીફોની ને ટેલીવીઝન પણ એનાથી જ શકય બન્યાં છે ને જગતભરની સંસ્કૃત માનવતા તેનો લાભ લઇ રહી છે.

વીસમી સદીની સંસ્કૃતિ સ્થાપવામાં એડીસન પછી જગતને મળેલી એ મહાન પ્રતિભાની દુનિયાએ પણ ૧૯૦૯માં ભૌતિકશાસ્ત્રમાં નોબેલ પુરસ્કાર આપી કદર કરી હતી. એમ તો ઈટલીએ પણ એની કદર કરી એને ૧૯૧૪માં જી સી. વી. ઓ., ૧૯૧૫માં સેનેટર અને ૧૯૨૯માં માર્ક્વીસ બનાવ્યો હતો, પણ એ તો ઇટલીની સ્વાર્થપોષક પ્રવૃત્તિઓમાં તેની સહાયને અંગે જ.

૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમાં માર્કોનીએ ઇટાલિયન સૈન્યમાં લેફ્ટેનન્ટ તરીકે કામ કર્યું હતું. ઇંગ્લંડ ગએલા લશ્કરી મિશનમાં પણ તે ગએલો ને ૧૯૧૬માં કેટલોક કાળ સુધી ઇટાલિયન આરમારનો તે કમાંડર પણ રહ્યો હતો. છેલ્લી ઍબીસીનિયાની લડાઈમાં તેની જ શોધોનો ઉપયોગ લોહીની નીકો વહાવવામાં થવા લાગ્યો હતો ને એને લઇને એ સાલસ માણસના દિલને જે આઘાત પહોંચ્યો તેને પરિણામે જ તેને પક્ષાઘાત લાગુ પડેલો એમ કહેવામાં આવે છે. એટલું તો ખરું કે કેટલાક સમય પૂર્વે મિ. લેન્સબરીએ તેની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે વિજ્ઞાન જે જંગલી દિશા ભણી કૂચ કરી રહ્યું છે તે પ્રત્યે એણે ખૂબ દિલગીરી બતાવી હતી.

માઇક્રો મોજાંઓની શોધ પછી ૧૯૨૪માં બીમ પદ્ધતિ શોધી કાઢી, છેલ્લે છેલ્લે તે શૉર્ટવેવ ટ્રાન્સમીશનને વધારે ને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવા, તેમજ વહાણો અને હવાઈ જહાજો માટે રેડીઓ બીકન્સની શોધ કરી રહ્યો હતો ત્યાં જ એ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયો.

સાતમી વ્યક્તિ

યુરોપનો મહાયુદ્ધનો સમય. ઇંગ્લંડની એક ખાનગી હૉસ્પિટલમાં ૩૬ ઘાયલ શખ્સો પડ્યા હતા. યુદ્ધમાં એ એટલા તો ઘવાએલા કે એમના સાજા થવાની કોઈ આશા ન હતી; છતાં પણ ત્યાં પડ્યા પડ્યા, ખૂબ ધૈર્ય અને સાહસસહિત ડગલે ડગલે મોતની ઝાંખી કરતા એ આખરી પળો ગણી રહ્યા હતા. હૉસ્પિટલના અધિકારીઓએ પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ (માજી સમ્રાટ આઠમા એડવર્ડ)ને કોઇ દિવસ આવીને એ ઘાયલોને જોવાની મહેરબાની કરવા પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના સ્વીકારી, પ્રિન્સ એક દિવસ ત્યાં ગયા.

અધિકારીઓએ એમને તમામ ઘાયલોના ખાટલા આસપાસ ઘૂમવી ફેરવી પોતાની કૃતજ્ઞતા જાહેર કરી ને એમને વિદાય કરવા દરવાજા તરફ લઇ ચાલ્યા. પરંતુ પ્રિન્સ અચાનક અટક્યા ને સવાલ પૂછ્યો, 'મને તો કહેવામાં આવ્યું હતું કે અહીં ૩૬ જણ ઘાયલ છે, છતાં મેં તો કુલ ૨૯ જ જોયા.'

અધિકારીઓએ કહ્યું, 'બાકીના સાત જણ બહુ ખરાબ રીતે ઘવાએલા છે, એટલે આપને એ નથી દેખાડ્યા.'

'મારો ખ્યાલ કરીને કે એમનો ખ્યાલ કરીને?'

'આપનો જ ખ્યાલ કરીને.'

'તો હું એ સાતે જણને જરૂર જોઇશ.'

હૉસ્પિટલના અધિકારીઓ પ્રિન્સને એક બીજા વૉર્ડમાં લઇ ગયા, જ્યાં બાકીના ઘાયલો પડ્યા હતા. પ્રિન્સે દરેક ખાટલા પાસે જઈ, દરેકથી ખૂબ વાતો કરી પછી વળી હૉસ્પિટલવાળા એને વિદાય આપવા ઊઠ્યા એટલે પ્રિન્સે કહ્યું, 'પરંતુ આ તો છ છે. સાતમી વ્યક્તિ ક્યાં છે?'

'સાતમી વ્યક્તિ એવી તો ભયાનક રીતે ઘાયલ થઇ છે કે એ જોઈ ન જાય. આંખે એ આદમી અંધો થઇ ગયો છે ને કાને બહેરો, અને એનાં અંગેઅંગ એવાં તો ક્ષતવિક્ષત થઈ ગયાં છે કે માણસ તરીકે ઓળખી પણ ન શકાય. એ જુદા કમરામાં પડેલ છે.'

'મારે એને જરૂર જોવો છે.'

'ના મહારાજ! આપ એને ન જુઓ એ જ સારું છે. આપને એ નહિ જોઇ શકે કે નહિ સાંભળી શકે. આપ એના પર કશો ઉપકાર કરી શકો તેમ નથી.'

'ગમે તેમ હો, હું એ સાતમી વ્યક્તિ જરૂર જોઇશ.'

હૉસ્પિટલનો એક કર્મચારી આ અત્યાગ્રહથી પ્રિન્સને એક અંધારા કમરામાં લઇ ગયો, જેમાં મોતની પ્રતિછાયા ઘૂમતી હતી. પ્રિન્સ દૃઢતાપૂર્વક ખાટલા તરફ વધ્યા ને એમનો ચહેરો સફેદ પડી ગયો. નીચે માથે એ વ્યક્તિને એ જોઇ રહ્યા, જે ભરીજુવાનીમાં ભગ્ન ખંડિયેર બની ગઈ હતી, જે યુદ્ધની ચરમ બિભીષિકાનું સાકાર સ્વરૂપ હતી.

આહ! જોતાં જોતાં પ્રિન્સ અચાનક નીચે નમ્યા ને એ છિન્નવિચ્છિન્ન લોથ—જે કયારેક 'માણસ' હતી તે—નું હળવે રહીને મોં ચુમી લીધું.

ને એ સાતમી વ્યક્તિનો કમરો જાણે કોઇ દૈવી કરુણ પવિત્રતાની આભાથી દીપ્ત બની ઊઠ્યો. (વિશાલ ભારત)

સિંધની આંખની કીકી નગરઠઠ્ઠા

* * * જે સ્થાન દક્ખણમાં વિજયનગરનું હતું, પૂર્વમાં મુર્શીદાબાદ ને ઢાકાનું હતું ને ઉત્તરમાં દેહલી અને આગ્રાનું હતું એ જ હરોળનું સ્થાન મધ્ય યુગમાં પશ્ચિમમાં નગરઠઠ્ઠાનું હતું. જગતભરની સંસ્કૃતિના સંગમસ્થાન સમું એ નગર આજે તો દારિદ્રય નિંગાળતા માળખા સમું પડ્યું છે, છતાં એના પર સદીઓ સુધીના સંઘર્ષણના પડેલા લીસોટા હજી સાવ ભૂસાઈ નથી ગયા. એ લીસોટા હજુ યે કોઈ રડ્યાખડ્યા હમદર્દ પાસે પોતાનું અંતર ખોલે છે ને તેને આર્દ્ર બનાવે છે.

ભાંગીને ભુક્કો થએલી માનવીની કાયા જેવું એ આજે તો પડ્યું છે. તેના કોટયાધિપતિઓની હવેલીના કાંગરા આજે દેખાતા નથી. ચારસો ચારસો શાળા–પાઠશાળા અને વિદ્યાપીઠોનું નામોનિશાન નથી. પાંચ પાંચ હજાર વણકરશાળાઓનો પત્તો નથી અને ચાળીસ ચાળીસ હજાર વહાણોને માર્ગ આપતા તેના કિનારાના કાંકરા પૃથ્વીના કોણ જાણે

કયા પડમાં ખૂંપી ગયા હશે! પરંતુ સિંધના સમા વંશના જામ નિંદોના વખતમાં નગરઠઠ્ઠા કીર્તિની ટોચે પહોંચ્યું હતું. ઇતિહાસકારો તો કહે છે કે જામથી યે પહેલાં, સિકંદરે તેનો કલ્યાણકોટનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો.

એક કાળે એ સુવર્ણપુરી હતી. પણ એની જાહોજલાલી ઉપર અંગાર વરસતા ચંગીસખાનના વંશજોએ ઇ. સ ૧૫૧૪માં જામને શિકસ્ત આપી, શહેર અને બંદર પર વર્ચસ્વ જમાવ્યું અને રાજધાની સ્થાપી ૧૫૫૫ની સાલ આવી ને પોર્ટુગીઝ આવ્યા, આખા યે બંદરને ઘેર્યું, તોડયું, જલાવ્યું. પછી આવે છે મોગલ. ભાંગતા નગરને તેમણે સમરાવ્યું, કઢાય તેટલો કસ કાઢયો. એ વંશની પડતી સાથે એ પણ પડયું. નાદિરશાહ આવ્યો ને આથમતા ઓવારાનાં છીપશંખલાં વીણાયાં એટલાં વીણ્યાં અને એ પણ કાળના કરાળ ઓછાયામાં વિલીન થયો.

હવે તો સિંધુનો નીરપ્રવાહ પણ લોહીથી રંગાઇ રંગાઇને ધરાઇ ગયો. આક્રમણકારીઓની નફટાઈ જોઇ જોઇને એ શરમાયો. ભૂંસાયી થતા નગરના હીબકા એનાં કાળજાં વીંધી નાખતા હતા. એણે એનો પ્રવાહપંથ બદલ્યો. વર્ષોથી જેના આંગણામાં મધુર સંગીત રેલાવ્યું હતું તે ઠઠ્ઠાને સિંધુએ છેલ્લા સલામ કર્યા.

સિંધુની ભૂમિ પર અંગ્રેજોની લોઢાની એડી પડી ત્યારે તો ઠઠ્ઠા સેંકડો વર્ષની પ્રવૃત્તિથી થાકી પાકીને લોથ થએલા માનવી પેઠે ગાઢ નિદ્રા સેવતું હતું અંગ્રેજોની આંખો એના પર પડી ને પાછી ફરીઃ ત્યાં દરિયો નહોતો, ત્યાં વહાણ, આગબોટ, આગગાડી કે વિમાન માટે સ્થાન નહોતું. તેમણે સિંધની સૂકી રજને કલ્યાણકોટના કાંગરામાં ભરવામાં અંતરાય ન નાખ્યો.

આજ આ સુવર્ણનગરીની ચૂંથાએલી, વીખરાએલી, દટાએલી લાશ જોવા જનારને, કરાચી તરફ જતાં વચ્ચે આવતા જુંગશાહી સ્ટેશનથી એકાદ મોટર બસ કે ઊંટ, નગરઠઠ્ઠા ઉતારે છે. ધૂળ અને ખાડા ટેકરાવાળો રસ્તો પ્રવાસીને તોબાહ પોકરાવે છે. ઠઠ્ઠાની શેરીમાં પગ મૂકતાં જ સદીઓના પટમાં સંકેલાએલા, પણ તે સત્તાઓના મદમાં ચૂંથાએલા શહેરની કરુણ દશા જોવામાં આવે છે. વસતિ નથી, વાહન નથી, રસ્તા નથી—જીવન જ નથી, પછી બીજું કયાંથી હોય? છે ફક્ત નગરઠઠ્ઠાનું માળખું. ઈંટો અને ધૂળના ઢગલા. તૂટી પડેલા મહોલ્લાઓ અને હવેલીઓના અવશેષો.

મધ્ય એશિયામાં મશહૂર એવું રેશમ એમાં કયાંથી જડે? જગતભરને અદેખાઈ ઊપજાવે એવી સોને ભરેલી શાલદુશાલ એમાં કયાંથી જડે? જગરાષ્ટ્રો જેનાથી ગર્વ લેતા એ નકશી ભરપુર તરવાર ને રથ કયાંથી જડે? શાલદુશાલ, રેશમ, તરવાર ને રથ એ બધું ય આ લોહયુગની ગઇ ગુજરી બની ગયું છે. ઠઠ્ઠાનો નાગરિક રોટલો રળવા પર પ્રાંતોને આશ્રિત બન્યો છે. કલાકારો ગયા અને કલા વાંઝણી બની છે. હાલાનું નકશી કામ કરનારૂં કોઇ નથી રહ્યું હાલાનું માટીકામ એટલે હિંદનું ગૌરવ. એની ચીજો ધાતુના જેવો રણકાર કરતી, કાચ જેવા એના ટૂકડા થતા, એની વિવિધતા કલાકારની ને કલાપૂજકની આંખ ઠારતી. આજે હાલાનું નામ માત્ર નથી મળતું.

એક ખૂણામાં ભૂતની ભવ્યતા ખડી કરતી, મુગલવંશની જાહોજલાલી પર આંસુ સારતી, જુમ્મા મસ્જિદ ઊભી છે. ખખડધજ કોટ અને ઊંચા મિનારાવાળી, વિજયની સૂચક એ મસ્જિદ શાહજહાંએ બંધાવી હતી. એના બાંધકામે પચ્ચીસ વર્ષ લીધેલા. ઔરંગઝેબે ૧૬૬૧માં એની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી. એક વખતે એના ભવ્ય દ્વારમાંથી હજારો ભાવિકો જતાં ને આવતાં, એની દીવાલોમાં કોતરાએલ કુરાનના સૂત્રો પર આંખો નમાવતાં. આજે તેમાં તૂટી ગએલાં કલેવરો ને ધૂળપત્થરના ઢગલા પડયા છે.

અને મકલીની કબરો? મકલીની ટેકરી! માણસોની અનંત નિદ્રાનું એ ધામ! નાખી નજર ન પહોંચે ત્યાં સુધી નાની મોટી કબરો—કોઇ સાદા પત્થરની, કોઈ પર પુષ્પ, કોઇ પર વેલ, કોઇ પર પવિત્ર ગ્રંથ કુરાનના સૂત્રો ગુંથાએલી એ નીરવ કબરો પાસે કલાકોના કલાકો બેસી રહો, રાતોની રાતો બેસી રહો. વિચાર ને વાતાવરણ ગભીર બન્યે જ જાય છે.

જરા ઊંચી નજર કરતાં ટેકરી પરથી દેખાતા ક્ષિતિજના વિસ્તૃત ગોળાર્ધમાંથી રેતીના સપાટ પટ પર વહેતી ઊંટોની કતાર વચ્ચેથી આવતી તાલબદ્ધ આહ્લાદક સંગીતની ફોરમ કલ્પનાને દૂર દૂર ખેંચી જાય છે, ત્યાં એકાએક સંધ્યાના સંકેલાતા સાળુ સાથે કબ્રસ્તાનના રક્ષક સમાં ઘુવડ અને ચીબરીના કારમા સૂર પ્રવાસીને આકાશમાંથી હેઠો પાડે છે અને એ ગામના સીમાડા તરફ પાછો વળે છે. (મહાગુજરાત)

રંગીન ચિત્રપટો વિષે કંઇક

ચિત્રસૃષ્ટિમાં રોજ બ રોજ જે નવા સુધારા થઈ રહ્યા છે તેમાં રંગીન ચિત્રપટો સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ખર્ચ અને તાંત્રિક કૌશલ્યની એમાં પુષ્કળ જરૂર પડે છે, છતાં શકય એટલાં રંગીન ચિત્રપટો બહાર પાડવા માટે હોલીવૂડમાં અનેક કંપનીઓ ઊભી થઇ છે. અને ચિત્રપટ ઉદ્યોગમાં સૌથી મોખરે આવતા મિ. સૅમ્યુએલ ગોલ્ડવિને તો જાહેરાત પણ કરી દીધી છે કે હવેથી પોતાનાં બધાં ચિત્રપટો તે રંગીન જ બહાર પાડશે.

આ રંગીન ચિત્રપટોનો ઇતિહાસ ઉદ્બોધક છે. એના પાછળ ચાળીસ વર્ષોની એક સરખી તપશ્ચર્યા ઊભી છે. ૧૮૯૫માં ન્યૂ યૉર્ક મુકામે હાથે રંગેલું એક ચિત્રપટ દેખાડવામાં આવ્યું, ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષો બાદ લંડનમાં રોબર્ટ પોલે 'ધી મિરૅકલ' નામના ૭ ભાગના એક ચિત્રપટની

સ્તંભો, શીખ પદ્ધતિની દીવાલો અને બાકીનું બધું રજપૂત પદ્ધતિનું છે.

અજમેરથી પુષ્કરની યાત્રા પણ રસમય અને મનોહર છે. આનાસાગરને કિનારેકિનારે થોડો વખત સુધી તો રસ્તો સપાટ આવે છે, પણ પછી ડુંગરોની કરાડો ને રેતીના થરો વચ્ચેથી સુંદર વળાંક લેતો બધો રસ્તો જાય છે.

દુનિયાનું ઠંડામાં ઠંડું સ્થળ

આખી દુનિયામાં વધુમાં વધુ ઠંડું સ્થળ કયું હશે? સ્વાભાવિક જ તમે ઉત્તર કે દક્ષિણ ધ્રુવનું નામ દઇ દેશો. પણ ના; એ બંને પણ એવા ઠંડા નથી.

મધ્ય સાઇબીરિયાની ઉત્તરે (શીત ધ્રુવ કહેવાતું) એક એવું સ્થાન છે, જ્યાં દુનિયાના પટ પર આજ સુધીમાં નોંધાએલી ઓછામાં ઓછી ડિગ્રીથી યે થર્મોમીટરનો પારો નીચો રહે છે. બરફથી આચ્છાદિત એ સ્થળ વર્ખોઇઆન્સ્ક નામે ઓળખાય છે અને નીચામાં નીચી નોંધાએલી સંખ્યા શૂન્યથી યે ૯૬ ડિગ્રી નીચેની છે! (ઝાકળની ૧૨૮ ડિગ્રી.)

ત્યાંની ઝાકળ એટલી તો ભયંકર હોય છે કે જીવવું દુસ્વાર બનાવી દે છે. જમીન પર જામેલા બરફની સપાટી પર પાણી ઢોળવામાં આવે કે એ જ વખતે બરફ બની જાય છે ને પાણીનું શીતભવન સાંભળી પણ શકાય છે!

આવા સ્થળમાં સ્વાભાવિક એવાં બરફનાં તોફાનો ઘણી વાર તો બરફની સોયો ફૂંકતા ઝંઝાવાતમાં પરિણમી જાય છે. (બરફની સોયો જ, કારણ એટલા બધા નીચા હવામાનમાં બરફના ગઠ્ઠા જામી જ ન શકે!)

એટલે, દુનિયાનાં ઠંડામાં ઠંડાં સ્થળ ઉત્તર કે દક્ષિણ ધ્રુવો નહિ પણ આ વર્ખોઇઆન્સ્ક જ છે.

—ઇન્ડીઅન સ્ટેટ્સ રેલવે મૅગેઝીન

ટંકણખાર

***મોટે ભાગે સાબુ, ટોઇલેટ પાઉડર, દવાઓ અને આંખોનાં લોશનોમાં વપરાતો ટંકણખાર આજ તો એક સામાન્ય ઘરગથુ વસ્તુ થઇ પડયો છે, પણ આજથી ચાર હજાર વર્ષો પહેલાં એ એવો તો દુષ્પ્રાપ્ય હતો કે એની કીમત સોના જેટલી અંકાતી!

બાબીલોનની જાહોજલાલીના વખતમાં હિમાલયની ઉત્તરે ગોબીના રણમાંના થોડા ભેજવાળા પ્રદેશો ટંકણખારનો મુખ્ય સ્રોત હતા. દેશીઓ એ એકઠા કરતા ને પછી ઘેટાં પર તેનાં છાલકાં નાખી હિંદુસ્તાનમાં ઉતારતા, જ્યાંથી પૂર્વની એ મહારાણી દેશપરદેશ તેની નિકાસ કરતી. ગાળેલું સોનું શુદ્ધ કરવા સોની લોકો એ વાપરતા, કારણ કે એ સિવાય એ ધાતુની જુદા જુદા ઘાટોમાં ઘડામણી જ ન થઇ શકે.

પણ એ જમાનો હવે વહી ગયો છે. અત્યારે તો એકલું અમેરિકા જ વાર્ષિક ૪૦,૦૦૦ ટન જેટલી તેની ઉત્પન્ન કરે છે. કૅલીફૉર્નિયામાં એની સૌથી વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી બીજે નંબરે ચીલી, તિબેટ, પેરૂ અને કૅનેડા આવે.

ટંકણખાર ક્ષારમય હોઇ, સ્વાદે ખારો છે. પાણીમાં એ ખૂબ સહેલાઈથી ગળી જાય છે. એને ખૂબ ગરમ કર્યો હોય તો એમાંનું પાણી બધું બળી જઇ, છેવટે કાચ જેવો સ્વચ્છ પદાર્થ બની રહે છે. પહેલાં તો બોરિક ઍસિડમાંથી એ મેળવવામાં આવતો, પરંતુ કૅલ્શિયમ બોરેટવાળા કાલેમૅનાઇટની શોધ થયા પછી એમાથી જ એ મોટે ભાગે બનાવવામાં આવે છે.

ધાતુઓમાં રહેલા ઘણાં તત્ત્વોને પીગાળવામાં એ ખૂબ ઉપયોગી છે અને તેથી ઢોળકામ અને રસાયણમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સાબુ અને કાચની બનાવટમાં તો તે વપરાય જ છે; ઉપરાંત ચીનાઇ માટી પર ઢોળ ચડાવવામાં અને ઍન્ટીસેપ્ટિક તરીકે પણ એનો ઉપયોગ થાય છે.

રંગોની અસર

રંગોની શરીર પર થતી અસર હાલમાં જ શોધાઇ છે. શયનગૃહમાં વધુ પડતો લાલ રંગ અનિદ્રા (insomnia) આપે છે. લાલ રંગથી સહવાસ સાધતા લોકો પણ વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈ જાય છે, જ્યારે આસમાની રંગનો સહવાસ માણસમાં વિષાદ જન્માવે છે જે ઘણી વખત કાયમનો બની જાય છે.

મહાભારત અને ૧૮ ની સંખ્યા

મહાભારત સાથે ૧૮ની સંખ્યાનો સંબંધ બહુ ચમત્કારી માલૂમ પડે છે.

૧ એ ગ્રંથનાં મુખ્ય પ્રકરણો અથવા પર્વો ૧૮ છે.

૨ એમાં વર્ણવેલું કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ ૧૮ દિવસ ચાલે છે.

૩ ઉભય પક્ષ તરફથી લડનારાઓની એકંદરે સંખ્યા ૧૮ અક્ષૌહિણીની હતી.

૪ એમાંના સૌથી મહત્ત્વના પ્રકરણ ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય ૧૮ છે.

૫ દુર્યોધન પછી તેનો પિતા ૧૮ વર્ષ જીવે છે.

બારીકાઇથી જોતાં ૧૮ ની સંખ્યાના બીજા અનેક ચમત્કારો એ ગ્રંથમાંથી મળી આવે. વળી મહાભારતને માટે 'જય' એવો એક પર્યાય શબ્દ છે. લઘુ આર્યસિદ્ધાંતમાં 'જ' એટલે ૮ અને 'ય' એટલે ૧ એ સંખ્યા માનવામાં આવી છે અને એમાં જ લખ્યું છે કે, 'અંકાનાં વામતો ગતિઃ' એટલે એ પ્રમાણે લેતાં 'જય' શબ્દનો અર્થ પણ ૧૮ થાય!

(મરાઠી 'બાલબોધ')

'બાઇબલ' નામ કેમ પડયું?

બાઇબલમાં સંઘરાએલી સુવાર્તાઓ પ્રથમ હિબ્રૂ પેગંબરો દ્વારા મિસરમાં થતા એક ઝાડની આંતરછાલ પર લખવામાં આવેલી, જે 'બિબ્લોસ' કહેવાતી. પાછળથી જ્યારે એ શાસ્ત્રનું આખું નવેસરથી એકીકરણ થયું ત્યારે એ પરથી જ એનું નામ બાઇબલ રાખવામાં આવ્યું, જે હજુ સુધી રહ્યું છે.

નવી કેડીઓ

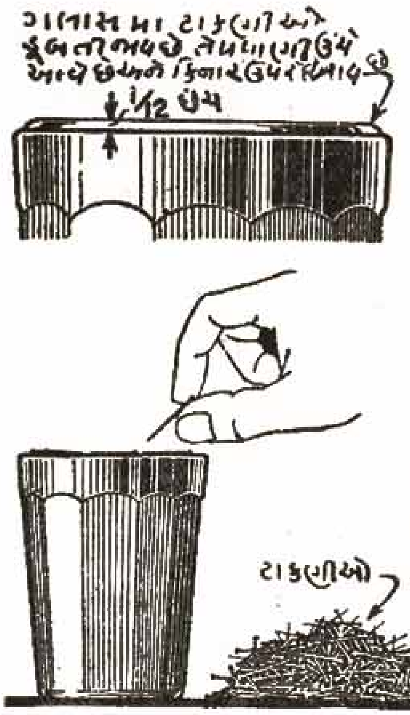
ચિત્રકારો વાપરે છે તે ચારકોલની સળીઓ, ગાળી સાફ કરી બાટલીઓમાં પૅક કરેલું મીઠું, કાચકાગળ, ચીરોડી (gypsum)નો ચૂનો પાડી બનાવેલો પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ, અને એવી બીજી ઘણી નાની જણાતી વસ્તુઓ સ્વતંત્ર ધંધો કરવા ઇચ્છનારાઓ માટે ક્ષેત્ર પૂરાં પાડે તેમ છે.

ફોટોગ્રાફીમાં વપરાતા કાગળોમાંના ખાસ કરીને કાર્બન પ્રોસેસના કાગળો તેમજ બ્લ્યૂપ્રિન્ટ્સ્ કે સાઇનોટાઇપ કાગળો બનાવવા વધુ સહેલા છે. એટલે એ દિશામાં યત્ન કરવા ઇચ્છનાર આ જાતના કાગળોથી શરૂ કરી ઉત્તરોત્તર ધંધો ખીલવી શકે. ઍમેટ્યૂર ફોટોગ્રાફીના ઉપયોગના કાગળો માટે હિંદમાં દહાડેદહાડે ક્ષેત્ર વિકાસ પામતું જાય છે.

~

આપણી આમજનતા હજુ નવલવાચન જ કરે છે અને તેથી આપણા મોટાં શહેરોમાંનાં પુસ્તકાલયોની ગ્રાંટોનો ઘણો મોટો ભાગ નવલકથાઓનાં પુસ્તકો ખરીદવામાં જ ખર્ચાય છે. આથી અભ્યાસકોને શાસ્ત્રીય વિષયોના પુસ્તકો પૂરાં વાંચવા મળતાં નથી, કેમકે યુનિવર્સિટીઓનાં કે કૉલેજોનાં પુસ્તકાલયો બધાને ઉપલબ્ધ નથી હોતાં. એટલે જુદાજુદા વિષયોનો અભ્યાસ કરનારાઓ પોતપોતાના વિષયો પૂરતાં ફરતાં પુસ્તકાલયો ખોલવાની યોજના વિચારી શકે. આપણા બૌદ્ધિક અંગના પક્ષાઘાતનું આ દરદ હિંદભરમાં એવું સર્વસામાન્ય છે કે એકાદ વિષય માટે પહેલ થયા પછી ફરતાં મંડળો જોતજોતામાં બધાઇ શકશે પ્રગતિપ્રેમીઓ માટે એક અમૂલ્ય તક.

નવા નુસખા



છલોછલ પાણીથી ભરેલા એક ગ્લાસમાં કેટલી ટાંકણી તમે ભરી શકો? બહુબહુ તો તમે એક ડઝન કહેશો. પણ તમને અચરજ થશે કે હજારથી યે વધુ ટાંકણીઓ, પાણીનું એકે ટીપું ઢળી જવા દીધા વિના તેમાં ભરી શકાય!

કારણ તપાસીએ. સાધારણ કદની ટાંકણીનું કદ (volume) ·૦૦૦૩૬ ઘનઇંચ થાય. ગ્લાસનો વ્યાસ ત્રણ ઇંચથી સહેજ વધારે હોઇ તેની સપાટીનું ક્ષેત્રફળ ૭·૫૫ ચોરસ ઇંચ થાય. હવે આપણે બધા જાણીએ છીએ કે ગ્લાસની ધારને પહોંચતાં જ પાણી બહાર ઢોળાવા નથી માંડતું, પણ સપાટી ઉપર બાલગોળ આકારમાં ઉપર ચઢ્યા પછી જ તે ઢોળાવા માંડે છે. એટલે ગ્લાસમાંના પાણીમાં બીજું ·૬૨૯૬૭ ઘનઇંચ પાણી ઉમેરાય ત્યાં સુધી તેના ઢોળાવાનો બીલકુલ ભય ન રહે. હવે એ ·૬૨૯૬૭ પાણી માટે બાકી રહેલી જગામાં ·૦૦૦૩૬ ઇંચની કેટલી ટાંકણી સમાવી શકાય? બરાબર સાડા સત્તર સો!!

વિકસતું વિજ્ઞાન

જ્યાં પાકપૂરતો વરસાદ નથી પડતો ત્યાંના અમુક વિસ્તારોમાં કૃત્રિમ વરસાદથી પાકો ઊભા કરવાનું રશિયાએ આદર્યું છે. તેની યોજક સોવિયેટ ટેકિનકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ દાવો કરે છે કે આ કૃત્રિમ વરસાદથી નીવડેલો પાક કુદરતી પાકથી ગુણવત્તામાં સેંકડે ત્રીસ ટકા ચડિયાતો બનશે. આ માટેની પહેલી મોજણીમાં ઘઉં માટે વૉલ્ગાપ્રદેશ, ઘઉં અને બીટ માટે યુક્રેન, શાકભાજી ને તમાકુ માટે ક્રીમિયા અને કપાસ માટે ટ્રાન્સકૉકેસસ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

ટાસમાનિયાની કાળી મધમાખીઓએ યુકેલિપ્ટસના એક ઝાડ પર બનાવેલો મધપૂડો કુદરતી મધપૂડામાં મોટામાં મોટો ગણાયો છે; પણ ૩૧ ફૂટ પહોળા ને ૩૬ ફૂટ લાંબા એ મધપૂડાથી યે મોટો મધપૂડો, ચેકોસ્લોવાકિયાના ડૉ. જારોમીર રાસીન ને તેની પત્નીએ ત્યાંની ખીણમાં બનાવ્યો છે. સિત્તેર લાખ મધમાખીઓ એ બનાવવા માટે રોકવામાં આવી હતી. ડૉ. રાસીન ત્યાંનો પ્રખ્યાત નિષ્ણાત છે ને મધમાખી અને તેના કાર્ય પર અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે.

અકસ્માતથી જન્મતી કરામતો વિજ્ઞાનજગતમાં નવી નથી. એવા જ એક અકસ્માતથી જગતને 'સેફટી ગ્લાસ'ની ભેટ મળી છે. અમેરિકાની પ્રયોગશાળાના એક નોકરના હાથમાંથી કોલોડીઅન સોલ્યુશનની શીશી જમીન પર પડીને ભાંગી ગઈ, પણ અજબ રીતે એના ટુકડા એકબીજા સાથે જોડાઇ રહ્યા ને ઉપર સેલ્યુલોઝ નાઇટ્રેટનું પડ બાઝી ગયું. વિમાનના કાચથી ઇજા પામેલી એક સ્ત્રીનો અહેવાલ વાંચીને આવેલા એ શાળાના પ્રયોગકને તરત તેમાંથી ભાંગે નહિ એવો કાચ બનાવવાની સ્ફુરણા થઇ ને તે સફળ થઇ. આજે આપણે મોટરો, વિમાનો વગેરેમાં એનો ખાસ ઉપયોગ થતો જોઇએ છીએ.

ફ્રાન્સમાં હાલમાં જ સિનોર રેડીલી અને સિનોર ફિન્ઝી નામના બે ઇટાલિયનો અને પુશ્નર નામના એક આસ્ટ્રિયને મળી એક શોધ બહાર પાડી છે, અને તે આગને ઓલવી દેનારા ઍાંબોની. સ્ટ્રાસબર્ગ ફાયર બ્રિગેડે તેની ખાત્રી કરી જોઇ છે. તેણે લાકડાનાં થોડાંક ઘર બનાવી, તેમને આગ લગાડી તો આ ઍાંબોથી શાંત પડી ગઇ હતી.

એક દરિયાઇ સફર વખતે ડયૂક ઑફ વેલિંગ્ટન સૂવા જવા માટે બૂટ ઉતારતો હતો ત્યાં કપ્તાન ગભરાટમાં આવી કહેવા લાગ્યો, 'સાહેબ, વહાણ ભારે તોફાનમાં સપડાયું છે ને જે વખત જાય છે તેમાં કદાચ આપણે દરિયાને તળીએ પહોંચશું.' વેલિંગ્ટને શાંતિથી હસતાં કહ્યું, 'ચાલો. ત્યારે તો હું હવે બૂટ નથી ઉતારતો.' આ જાતની ધીરજ ને જિંદગીની બેદરકારીએ જ પાછળથી તેને વૉટર્લૂની ફતેહ અપાવી.

અનેકાર્થી શબ્દ: **તોડો**=પગનું સાંકળું; પૂણીઓ કાંતતાં પડેલો ફોદો; હજાર રૂપિયાની થેલી; ટોલ્લો; મિનારો, શિખર, કાંગરો; બંદૂકની જામગરી.

ગણિતગમ્મત

૦ થી ૯ સુધીની બધી સંખ્યાઓનો કુલ સરવાળો ૧૦૦ ઘણી રીતે થઇ શકે. તેમાંની કેટલીક અહીં આપી છે:

$$૮૦\frac{૨૭}{૫૪} + ૧૯\frac{૩}{૬} = ૧૦૦$$

$$૧\frac{૩}{૬} + ૯૮\frac{૨૭}{૫૪} + ૦ = ૧૦૦$$

$$૭૦ + ૨૪\frac{૬૯}{૧૩૮} + ૫\frac{૩}{૬} = ૧૦૦$$

$$૮૭ + ૯\frac{૪}{૫} + ૩\frac{૧૨}{૬૦} = ૧૦૦$$

આવી બીજી રીતો તમે શોધી શકો.

કહેવતોના અર્થ: 'વહાર તેની ધાડ' —જેના પર પૂરતો ભરોસો મૂક્યો હોય કે રક્ષક માન્યો હોય એ જ જ્યારે ભૂંડુ કરવા બેસે ત્યારે વપરાતી કહેવત:

ખેતર ખાએ વાડ, રખોલાં કોણ કરે?
વહાર તેની ધાડ, સાચું સોરઠીઓ ભણે

એને મળતી બીજી કહેવતો: 'વાડ થઇને ચીભડાં ગળે'; 'ચીભડામાંથી વરાળ થઈ'; 'રક્ષક મટીને ભક્ષક થવું'; 'આગ જલે તો જલકો કહું, જલ જલે તો કિસકો કહું?' વગેરે.

આધાશીશી ઉપર હળદરના ગાંઠીઆને પાણીમાં ઘસી તેનાં બેચાર ટીપાં નસકોરાંમાં નાખી જોજો.

આબીસીનિયાની રાજધાનીનું ખરૂં નામ હદીસ અવાવા છે એમ અમેરિકાનું જીઓગ્રાફિક બોર્ડ જણાવે છે.

આસ્ટ્રેલિયામાં એક ઇંચના ચાલીસમા ભાગ જેવડા કરોળિયાની એક જાત થાય છે.



હાથીદાંતમાંથી કોરેલી શ્રીકૃષ્ણની આ આકર્ષક મૂર્તિ મ્હેસૂરની કારીગરીની છે. (નવીન ગાંધી)

દુનિયાના મોટામાં મોટા ખંડ એશિયાનો અર્થ થાય છે, 'પ્રભાતની ભૂમિ.' આફ્રિકાનો અર્થ 'કાળો.' યુરોપનો અર્થ 'પૃથ્વીનો પહોળો ચહેરો' અને ઑસ્ટ્રેલિયાનો 'દક્ષિણની ભૂમિ' એ અર્થ થાય છે. અમેરિકાનું નામ ઇટાલિયન નાવિક અમેરિગો પરથી પડેલું મનાતું, પણ હાલમાં જ સાબિત થયું છે કે એ નામ મય શબ્દ 'અમે-રિંસકિન' પરથી પડચું છે; એનો અર્થ થાય છે, ઊગતા સૂર્યની ભૂમિ.

ફ્રાન્સના એક માણસે માબાપનાં ખૂન કર્યાં પછી હવે કોર્ટ પાસેથી દયાની માગણી કરી છે, કારણ કે તે અનાથ છે!

તમારા મિત્રોની કસોટી કરી જોજો. એક ઊંડી થાળીમાં પાણી ભરી, તેમાં એક કાચનો પ્યાલો ઊંધો મૂકી, પ્યાલો ઉપાડયા સિવાય અને થાળીમાંથી પાણી ઢળી ન જાય તે રીતે તેમાં પાણી ભરી દેવાનું તેમને કહેજો. તેઓ ન કરી શકે તો પછી તમે થાળીમાં પ્યાલો ઊંધો પાડતાં પહેલાં તેમાં સહેજ સ્પીરીટ યા કાગળ સળગાવી એકદમ પાણીમાં ઊંધો વાળજો પાણી તરતજ પ્યાલામાં ખેંચાઈ આવશે. (પો. કુ. પં.)

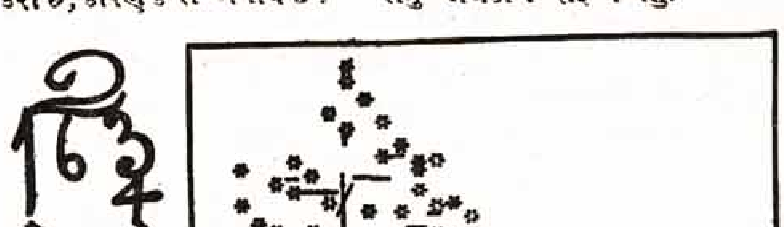
ચોમાસામાં છત્રી પર પડેલા કાદવના ડાઘ, મેથીલેટેડ સ્પિરિટમાં બોળેલા પોતા વડે હળવે હળવે ઘસીને કાઢવાથી કપડું તદ્દન સાફ કરી શકાશે.

ઉષ્ણ દેશો કરતાં ઠંડા દેશોમાં બહેરાપણાનું પ્રમાણ વિશેષ રહે છે.

જગતનાં વર્તમાનપત્રોમાં સેંકડે ૬૮ ટકા અંગ્રેજી ભાષામાં છે.

કપડાં પર શાહીનો ડાઘ પડે કે તરત મીણબત્તી હાથવગી હોય તો તેનો ગરમ રસ એ ડાઘ પર પાડવો. સુકાયા બાદ ખંખેરીને ગરમ પાણીથી ધોઈ નાખવું.

દુનિયામાં મોટામાં મોટી નહેર ચીનના હાંગચાઉ અને પેકિંગ વચ્ચે આવેલી ગ્રાન્ડ કૅનાલ છે, જે એક હજાર માઇલ લાંબી છે. ઇસુની પૂર્વે પાંચ સદી પર તેનું બાંધકામ શરૂ થએલું.



ફુરસદે આવી રમૂજ તમે પણ ઊપજાવી શકો. ડાબી બાજુના ચિત્રમાં ૧થી ૧૦ સુધીની અંગ્રેજી અંકસંખ્યાનો જ માત્ર ઉપયોગ કરીને માણસની આકૃતિ આલેખી છે. બીજું ચિત્ર ટાઈપરાઇટરની સંજ્ઞાઓ વડે જ ઊપજાવી કાઢયું છે.